

III. fejezet

A MEGTELEPÜLÉS.

1. Magyarok és szászok a Tisza völgyében.

A XIV. sz. elején az Ugocsa megye egész területét először birtokbavevő királyi uradalom már a Tisza völgyére zsugorodott össze. Itt is csupán Nagyszöllös, Feketeardő, Nagyszász (a későbbi Szászfalu) s Királyháza volt még királyi birtok, sőt a századforduló táján a királyi hatalom körül folyó versengésekben Nagyszöllös is – bár rövid időre – ismételten magánkézre került.¹ E tiszavölgyi községek a XIII–XIV. sz.-ban királyi kiváltságokat kaptak s lakosaikat az e századokból származó oklevelek rendszerint királyi „hospes”-eknek nevezik.

A Tisza jobb partján a nagyszöllösi hegyvidéknek egy előretolt kúphegye tövéhez épült Nagyszöllös, a megyének már e korai századokban legjelentékenyebb helysége, a vidék gazdasági és kulturális központja volt s 1262. évi királyi kiváltsága messze kimagaslott a többi ugocsai hospes-község kiváltságai közül. A kiváltságlevél² biztosította a községi önkormányzat alapját képező bíróválasztási és törvénykezési jogot, a szabad be- és elköltözést, a malomépítés, szőlőültetés, vadászás és halászás szabadságát. A szöllösi hospesek saját villicusukon kívül más bíró elé nem voltak állíthatók, báró közējük

¹ IV. László Szöllöst 1280-ban Péter fia Miklós comesnek adományozta (Per. 1280. F. 1. Ns 8; Wenzel XII. 291), de a város rövid idő múlva, valószínűleg III. Endre 1294/96. évi ugocsai birtokvizsgálatai alkalmával visszakerült a király kezére s Róbert Károly 1307-ben a Borsa nemzetségbeli Tamás comes fiának, Bekének adományozta el. (Dl. 1710; Anj. I. 131–133). Beke itt várat épített, de a pártharcok idején Károly ellen pártot ütve, a király hívei visszafoglalták tőle s a várat lerombolták. (Száz. 1894. 497–98; Komáromy 18.)

² A kiváltságlevél 1319. és 1329. évi eredeti átiratokban: Per. 1319. F. 2. Ns 1. 1329. F. 2. Ns. 11. Az utóbbi alapján közölte Wenzel VIII. 31–32.

nem szállhatott, papjukat szabadon választhatták, a papi tizedet a mezőn hagyhatták, tartoztak ellenben kúriáik után terragiumot fizetni és pedig a szerint különbözőt, hogy a kúriához tartozott-e szántó föld vagy sem s kötelesek voltak a királyi seregbe egy fegyverest küldeni. A szántó föld, a mezőn hagyott papi tized, a vadászat és halászat szerepéből kiérezhető hangsúly az őstermelés jelentékeny szerepére mutat, de a kiváltságlevélben megtaláljuk a királyi villa-t a többi ugoicsai hospes-község fölé emelő városi elemet is. A kiváltságlevél ugyanis a szőlősi hospeseknek szabad piacot, a Tiszán szabad révet, helységükön keresztül szabad utat s áruikkal szabad járás-kelest biztosított. A III. Endre által 1294-ben és Róbert Károly által 1319-ben és 1329-ben megerősített kiváltságok birtokában a város fejlődése a közbeeső rövid földesúri korszakok dacára is szépen haladt előre s a város jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a mármarosmegyei öt koronavárosnak a király 1329-ben a szőlősi jogot adományozta.¹ A szőlősi városi jog tehát e városok anyajoga lett s Szőlős kiemelkedő állásáról tanúskodik a többi ugoicsai királyi hospes-telep 1355. évi kiváltságlevele is, mely ezeknek köteleességévé tette, hogy kétséges ügyekben Szőlős bírójától és esküdtjeitől kérjenek ítéletet s az ítéletben úgy a feleknek, mint az ugoicsai királyi birtok fejének, a nyalábi várnagynak is meg kellett nyugodniuk.² A város kivételes állásában plébániája is osztozott, mely közvetlenül az esztergomi érsek hatósága alá tartozott.³

Nagyszőlőssel átellenben a Tisza bal partján állott a királyi vendégek másik három községe: Királyháza, Nagyszász és Ardó (Fekete-). Ezek egy negyedikkel, az újonnan települt Verécével együtt, 1355-ben Nagy Lajos királytól közösen kiváltságlevelet kaptak, Királyházát, azonban 1272-ben már V. István is kitüntette kiváltságokkal.⁴ Ez 1272. évi kiváltságokat tulajdonképpen az ugoicsai királyi uradalom központját képező királyi ház, „domus regalis” mellé települt Felszász nevű község királyi hospesei kapták.⁵ Felszász neve azonban többé nem

¹ Dl. 2539.

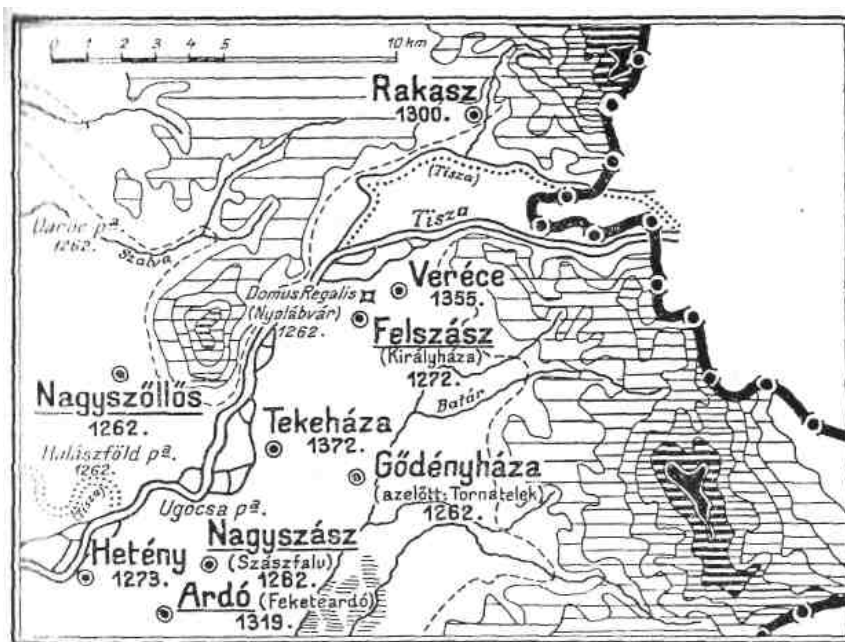
² Dl. alább.

³ A IX. Bonifác pápa által 1389. nov. 14-én felsorolt hasonló kiváltságos állású plébániák között. (Zimmermann: Urkundenbuch III. 254. s hibás évszámmal Fejér VI. 1. 350.) Kiváltságos állásáról további adatokat közöl Gárdonyi (Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Károlyi-Emlékkönyv 166–167). Az esztergomi érsek 1320-ban utasította, a bereg-mármaros-ugoicsai vicariust, hogy Péter szőlősi plébánost, akit némely parochusok és nemesek jogaiban zavarnak, védje meg. (Mon. Eccl. Strig. II. 777.)

⁴ Per 1272. F. 1. Ns 2; Fejér V. 1. 176–177.

⁵ „hospites nostri do villa Felzaz apud domum nostram videlicet in Ugocha constituti.” U. ott.

fordul elő, a hospes falu tehát kétségtelenül a „királyi ház” után Királyháza nevet s 1355-ben újabb kiváltságot nyerő községben keresendő, miként e hospeseket egy másik oklevél már 1262-ben is valóban „királyházi”-aknak nevezi.¹ Az 1272. évi kiváltságlevél, melyet V. István kárpótlásként adott a királyi házban gyakran történt megszállásaival sújtott felszászi hos-

2. sz. vázlat. A Tiszavölgy a XIV. sz. első évtizedeiben.

Az aláhúzott nevek azokat a helységeket jelölik, amelyekbe szász hospesek telepedtek. A helység neve alá írt szám úgy ezen, mint a következő vázlatokon arra az évre mutat, amelyben a helység neve először merül fel írott forrásainkban.

peseknek, e hospeseket a halászás-vadászás, erdőirtás és szántás-vetés gazdasági fokán mutatja be. A vendégek ugyanis a király által megjelölt erdőben szabadon szánthattak, vethettek és vadászhattak, a Tiszát a mármárosi gyepükig szabadon halászhatták, a királynak nem tartoztak aratni, az ispán követségbe nem küldhette őket, közójük évente csak egyszer szállhattott, lovaikat vagy bármi más dolgaikat erőszakosan el nem

¹ Tornatelek határleírásában: „terra hospitum nostrorum Kiraly haziak vocatorum”, és alább: „versus domum regalem”. Kir. Könyv V. 665–669. (Rudolf király 1604. márc. 4-én kelt átiratában); Fejér VII. 3. 46–48; Szirmay 149.

vehette, tartoztak ellenben – de csak saját határaikon belül – a királyi szekereket vontatni. A király felmentette őket a katonáskodás és mindennemű adó alól, egyházukat kiemelte az esperes vagy más plébános hatásköréből s megadta a jogot, hogy villicusukat maguk válasszák, aki a súlyosabb bűnügyek kivételével, melyekben az ugcsai ispánnal közösen tartott törvényszéket, minden ügyekben bírászkodhatott.

Nincs nyoma annak, hogy Ardó és Nagyszász – a későbbi Feketeardő és Szászfalu – az 1355. évi közös kiváltságlevél előtt szintén részesültek volna hasonló korai kiváltságokban s tekintettel arra, hogy a királyháziak a királyi ház szomszédságával járó terhek enyhítése címén jutottak nevezetes kiváltságaikhoz, a távolabb fekvő Ardónál és Nagyszásznál hasonló indokok nem is állhattak fenn. Társadalmi viszonyaik azonban, sőt községi szervezetük is a királyháziakéhoz hasonlóak voltak. Nagyszász lakosait az 1262. évi tornateleki oklevél szintén királyi hospeseknek nevezi¹ s egy 1323. évi oklevélben is közösen szerepelnek szász-i (Nagyszász) és ardói hospesek.² Szöllös és Nagyszász villicusai, esküdtjei és hospesei az Ubulfiai hűségéről 1300 körül szintén közösen tettek jelentést III. Endre királyunk.³ Nagyszásznak ez a közös szereplése az egész vidéken kimagasló. Nagyszöllőssel már nemcsak a községi szervezettel hasonlóságát, hanem a nagyszászi hospes telep politikai jelentőségét is sejteti. Az 1355. évi királyi kiváltságlevél⁴ az egymással szomszédos Királyháza, Nagyszász és Ardó, valamint a Királyháza keleti határánál újabban települt Veréce jogi viszonyait is közös nevezőre hozta, egységesen szabályozta szolgáltatásaikat, a bírászkodási önkormányzatot s Nagyszász kivételével a szabad plébánosválasztás jogát. Kétséges bírói ügyekben Nagyszöllös bírása és esküdtjei ítélték, egyébként azonban kiváltságlevelükből hiányoznak a városi elemek: erdőt irtanak, az irtáson szántanak-vetnek, eddigi szabadságaik szerint halásznak és vadásznak s a nyalábi királyi várhoz búzát, zabot, tyúkot, kalácsot és sört szolgáltatnak.

Az 1355. évi kiváltságlevél a kiváltságolt községek lakosait, akik valóban a jobbágyság színvonalán és életformáiban éltek, már nem hospeseknek, hanem egyszerűen királyi népeknek és jobbágyoknak nevezi.⁵ A hospes-ség tehát már feledőben volt, rövidesen pedig az 1355. évi mérsékelt kiváltságok is

¹ U. ott.

² „hospites in Zaaz” és „hospites de Ardou” tanúkként. Dl. 2166.

³ Hazai okm. VII. 308.

⁴ Per. 1355. F. 3. Ns 10 (eredeti); 1364. F. 4. Ns 3; Anj. VI. 407–409 634–635.

⁵ „populi et iobagiones nostri.” U. ott.

veszendőbe mentek. A nyalábi királyi uradalom ugyanis 1378-ban a testvér Drág és János vajdák,¹ majd 1405-ben a Perényicsalád² kezére került s mindvégig itt is maradt. Az 1355-ben kiváltságolt korábbi hospes-helységek az Ugocsa megye keleti felében egyre terjeszkedő új nagybirtok jobbágyfalui között minden megkülönböztetés nélkül foglalták el helyüket. E visszaesésnél is nagyobb törést idézett elő a magánföldesúri birtoklás a városiasság útján haladó, de a század végén a nyalábi birtokosok által szintén megszerzett³ Nagyszöllős fejlődés-vonalában. A királyi szabad város jobbágymezőváros színvonalára hanyatlott le s bár községi életében némi városi formákat megőrzött, a királyi hospesek és cívisek utódai egyenlők lettek az uradalom többi jobbágyaival.

Az ugocsai hospesek nemzetiségi eredete nem lehet vitás, jóllehet az oklevelek azon kívül, hogy egy ízben, 1405-ben faluit „villa zaz”-oknak nevezik⁴, nem említik. Az ugocsai idegen hospes-sziget korán és teljesen elmerült a magyar tömegben, az 1405. évi megjelölés azonban, továbbá Nagyszász és Felszász nevei, valamint a XIII–XV. századokból ismeretes személynevek elég alapot nyújtanak annak megállapítására – amit különben történetírásunk a kérdés közelebbi vizsgálata nélkül eddig is biztosan ismert fel –, hogy az ugocsai vendégek németek voltak. Közelebbi hazájukról s az ugocsai királyi uradalom területén történt megtelepítésük időpontjáról azonban, minthogy az utóbbihoz alapot nyújtó népi nyelvet nem ismerjük, már nincsenek biztos támpontjaink. Rendszerint azzal a feltevessel találkozunk,⁵ hogy az ugocsai németeket is, miként a közeli beregszásziakat, a XII. század folyamán, főként II. Géza korában Magyarországra áramló német településhullámok hozták magukkal s ezek az új otthon keresésekor leszakadva a felvidéki vagy erdélyi szász tömbről, a közeli beregi és szatmári kisebb német rajok módjára jutottak el a XII. század második felében megtelepülésnek induló ugocsai vidékre. Eredetükre és elhagyott hazájukra némi világosságot vetne, ha az ugocsamegyei Batár lakosait, akik – mint említettük – a XIII. század elején flandriaiak voltak,⁶ a szöllősi, ardói, fel- és nagyszászi hospesekkel közös kirajzás lerakódásának tekintetnénk. Ezt a feltevést Batár és a tiszavölgyi szász hospes-

¹ Dl. 26566.

² Dl. 9019; Per. 1405. F. 7. Ns 25, 27.

³ 1396-ban a város már Drág vajda kezén volt (Sztáray okl. I. 541); 1399-ben Perényi Péter kapott reá nova donatiót. Per. 1399. F. 6. Ns 11, 12, 13).

⁴ Per. 1405. F. 7. Ns 25, 27.

⁵ Lehoczky III. 90; Komáromy 13.

⁶ A váradi regestrumban 1216-ban. Reg. Var. 212.

községek földrajzi közelsége eléggé valószínűsíti is. Az utóbbiak nevében szereplő „szász” megjelölés nem áll a feltevés ellenében, mert szászoknak az északi németeket nevezték s Flandriát részben germán elemek, a flamandok lakták. A germánosság északi nyelvhatáráról származó vendégek más magyarországi „szász” telepésvidéken is fellelhetők.¹ Vannak olyan jelek is, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy a tiszavölgyi szász telepek már a határi flamandok megtelepülése után keletkeztek s lakosai tulajdonképpen nem is mások, mint maguk a batári flamandok voltak. Flandriaiak ugyanis Batáron csak a Váradi Regestrumban, tehát a tatárjárás előtt szerepelnek, míg a további, XIV–XV. századi adatokban már nincs nyomuk, az egyszerű jobbágyfaluban ekkor már kizárólag magyarság élt.² Viszont Szőlős, Ardó, Fel- és Nagyszász, valamint ezekben a hospesok csak a tatárjárás után tűnnek fel. Azt is tudjuk, hogy Tornateleket 1262-ben korábbi hospeslakosaitól elhagyott pusztá földként cserélte el István ifjabb király. Magától adódna tehát a következtetés, hogy a német vendégek első telepei Ugocsa megyében Batáron, Tornateleken – s esetleg még más helyeken – állottak, ezeket azonban a tatárjárás után a mocsári és erdei rejtekekből visszatérő telepések nem vették ismét birtokukba, hanem felhúzódtak a Tisza völgyébe, a mégis jobb védelmi lehetőségeket ígérő királyi ház mellé, ahol egyébként az áradások sem rombolták annyira irtásos földjeiket, mint például Batáron és Tornateleken.³ A flandriai eredet nyomait vélhetnők felismerni az ardói templom XIV. századból származó falfestményén látható Szent Lajos képen is⁴ annál is inkább, mivel a francia kultúra hatása a germán-latin érintkezési területen fekvő s a francia királysághoz tartozó Flandriában a XIII. században, a szent francia király korában mélyreható volt.⁵

¹ Az erdélyi szászokat is az első adatok flandriaiaknak írják. Zimm.-Werner: *Urch. Buch I.* 2–4. V. ö. még: Schwarcz Elemér: *Bevezetés a hazai német nyelvjáráskutatásba.* Bpest. 1923. 19, 22; Hóman: *M. Tört. I.* 403; Karácsonyi: *A vallon olaszok Erdélyben.* M. Ny. XXI. 23; U. az: *Forgolány M. Ny.* XX. I.

² L. a Második Részben Batárt.

³ Komáromy is úgy véli, hogy az ugocsai szász hospesek a tatárjárás után a megye más részein új falukat alapítottak (Komáromy 22).

⁴ Romer Flóris: *Régi falképek Magyarországon.* *Mon. Hung. Arch.* III. (1874) 74–84; Henszlmann Imre: *A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei.* *Arch. Közl.* IV. 145.

⁵ A francia befolyásról a XIII. sz. elején: G. G. Dept: *Les influences anglaise et française dans le comté de Flandre au début du XIII.-e siècle* (*Travaux de l'Université de Gand.* fasc. 59), Gand-Paris. 1928; a század folya-

Az arдай Lajos-kép azonban egyúttal ellent is mond annak a következtetésnek, mintha az ugoctai hospesek egy időben és egy tömegben telepedtek volna meg. A flandriaiak ugyanis Batáron 1216-ban már ott voltak, Lajos király pedig csak később, 1226–1270 között uralkodott, nem valószínű pedig, hogy a Lajos-kultusz a még Lajos király fellépte előtt messze elszakadt flandriaiakhoz elszakadásuk után jutott volna el. Ha tehát megállapítjuk, hogy a batári flandriaiak s a tornateleki hospesek, minthogy e helyeken a tatárjárás után már nem találhatók meg, a tatárjárás után feltűnő közeli tiszavölgyi „szász” hospesekkel azonosak, az arдай Lajos-kép alapján azt is föl kell tennünk, hogy az első vendégeknek a tatárjárásban valószínűleg megritkult sorait a tatárjárás után a XIII. század második felében újabb flandriai vendégek sűrítették meg s ezek hozták ide még a század végén szentté avatott királyuk kultuszát.¹

Számos és a hospesek lakta négy helység mindegyikében felismerhető jelek arra mutatnak, hogy a Tisza völgyébe felhúzódó és esetleg új testvérrajokkal gyarapodó német vendégek itt nem zárt, sőt még nem is önálló, eredeti településeket hoztak létre, hanem már meglévő lakott telepeken vertek tanyát vagy ilyenekkel később települtek össze. Nagyszöllősnél és Ardónál mindenekelőtt ezt bizonyítja maga a helységnev, amelyet nem a telepes szászág adott. E helységek német neveiről egyáltalában nem is tudunk. A szőlőiről messze vidé-

mán: Duvivier (Ch): *Les influences française et germanique en Belgique au XIII.-e siècle. La Querelle des d'Avesnes et des Dampierre jusqu' à la mort de Jean d'Avesnes (1257)*. Bruxelles, 1894, 2 vol. Szent Lajos koráról: H. Wallon: *Saint Louis et son temps I–II*. Paris 1876; H. Pirenne; *Geschichte Belgiens*, Gotha 1899. I. 364; P. J. Blok: *Geschichte der Niederlande*. Gotha. 1902. I. 335. Utóbbi kettő a „*Geschichte der europäischen Staaten*” sorozatában.

¹ Komáromy (23, 26) is felteszi, hogy a tatárjárás után újabb vendégek érkeztek Németországból Ugoctába. Figyelemreméltó különben, hogy a váradi székesegyházban Károly Róbert király Szent Lajos tiszteletére ajánlotta fel azt az oltárt, melyet Kopasz nádor Szent Vince tiszteletére alapított. (Bunyitay: *A váradi káptalan legrégebbi statutumai*. Nagyvárad. 1886. 71.) Kérdéses azonban, hogy ez esetben a szent királyról vagy az 1317-ben szentté avatott Lajos toulousi püspökről van-e szó, aki Károly Róbertnek nagybátyja volt. Amennyiben a váradi oltár a szent király nevét viselte volna, összefüggést is lehetne gyanítanunk a váradi oltár és az arдай kép kultuszában, annál is inkább, mert a Borsa nembeli Kopasz nádor, aki a váradi oltárt alapította, testvére volt Bekének, aki 1307-ben Szöllőst, az egyik ugoctai hospeshelységet adományba kapta. Ez esetben pedig arra is lehetne gondolni, hogy a Szent Lajos-kultuszra mutató arдай kép eredetéhez lehetett köze Károly Róbertnek is. Eltekintve azonban attól, hogy e következtetésekben sok a feltételes elem, végül is csak annak felismeréséhez juthatnánk, hogy a király és az ugoctai flamandok Szent Lajos-tisztelete közösen jut kifejezésre az arдай képben.

ken híres Feketehegy tövéhez települt Szellős alapítását a királyi uradalom vincelléreinek s mindenesetre magyar elemeknek tulajdonítjuk, Ardó nevében pedig az itt elsőnek megtelepülő királyi – szintén magyar – erdőóvók emléke él.¹ A rátelepülésnek, valamint a magyarság és a flamand szászság együttélésének szinte szimbolikus tartalmat nyerő jelei olvashatók le az ardói templom XIV. századból származó említett falfestményein, melyeken nemcsak a Szent Lajos francia király képe ismerhető fel, hanem a magyar Szent László is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Szent László kultusza éppúgy aligha kereshető a jóval halála után beköltöző idegen telepeknél, miként a szent francia királyé sem a magyarok között.

Szöllősen, melynek alapítását a királyi uradalom szőlőültetvényeseinek tulajdoníthatjuk, az idegen vendégek betelepülését összetelepülések is követték. Erre mutat legalább is a szőlősi hospesek 1262. évi kiváltságlevele, melyben a király a szőlősi hospesek számának növelése céljából a szomszédos Droch nevű földet, valamint a királyi halászok földjéből annyit, amennyi a halászok megélhetéséhez már nem szükséges, a városhoz csatolt. A Droch-föld, mely 1336-ban határa megjárásakor, majd 1342-ben ismét Darauch néven és már Nagyszőlős tartozékaként szerepel, nevét a daróc-októl vette, akikről bizonyosan csak annyit tudunk, hogy erdőségek mellett éltek. Az 1262. évi kiváltságlevélben említett királyi halászok-ról nem esik több szó, ellenben a következő században a város határában találjuk a Halászföld nevű birtokot. A királyi halászok tehát, az 1262-ben még számukra meghagyott birtokban sem tudták magukul fenntartani s birtokaik teljes egészében, miként a darócoké már korábban, Szöllős területébe olvadt. Bizonyosra vehető, hogy ez alkalommal a királyi darócok és halászok, akik a vármegyei átalakulásban eddigi társadalmi és gazdasági szerepüket elveszítették, – vagy legalább is egy részük, – a város közösségébe került.²

Hasonló összetelepülésekre két másik tiszavölgyi hospesfalunál, Felszásznál és Nagyszásznál is lehet következtetnünk. A Felszász mellett álló királyi ház körül, mely – már neve szerint is – nem várszerű erődítés, hanem uradalmi, gazdasági központ volt, a vendégeken kívül bizonyára állottak még más telepek is, a királyi ház, az uradalmi központ szolgálatára rendelt szolganépeké. Nyilvánvaló, hogy a Felszász név korai eltűnése után Királyháza néven szereplő helység keretében a hospesekkel együtt már ezek is bennfoglaltatnak. Ez a közös községi keret is elősegítette, hogy a felszászi vendégek 1272. évi

¹ Az „ardó” szóról a Második Részben Feketeardónál.

² L. a Második Részben Darócot és Halászföldet külön is.

kiváltságai elenyésztek s a vendégek pártfogójuk, V. István halála után a velük élő szolganépek színvonalára hanyatlottak. Így magyarázható meg az is, hogy az 1355. évi második, sőt többi hospeshelységekkel közös kiváltságlevélben a királyháziak – királyi jobbágyok és népek – jóval kevesebb jogot és szabadságot kaptak, mint amennyit az 1272. évi kiváltságlevél a felszásziaknak biztosított.

A negyedik hospesfalú, Nagyszász neve a további Szász, Szászi, Ugocsa Szásza, Szászfalu alio nomine Ugocsa névalakokon keresztül állapotott meg a XV. században Szászfaluban. Az Ugocsaszásza összetételben az Ugocsát, mint Beregszászban a Bereget, a megye nevének tulajdoníthatnánk, a „Zaszfalva alio nomine Ugocha”¹-ban azonban az utóbbi név így már nem volna megmagyarázható. Annál kevésbé, mert tudjuk, hogy Ugocsa nevű falu, mely talán az első ugocsai ispán nevét viselte, valóban volt is, de korán, már a XIV. században elenyészett. A falu helyéül Szászfalu határának azt a részét jelölhetjük meg, mely még a közelmúlt évtizedekben is az Ugocsa nevet viselte.² A megye nevének adó Ugocsa tehát Szászfaluba olvadt be s ennek jelét láthatjuk a „Szászfalu alio nomine Ugocsa” névalakban is.

Míg tehát Ardón a szászság már eredetileg magyar településre telepedett reá, addig Királyházán és Szászfalun később következett be magyar és szász összetelepülés. A szászság Nagyszőlősön is a magyarság által létrehozott keretekbe telepedett, itt azonban ezen kívül még összetelepülések is történtek. E reá illetve összetelepülések megállapítására a helységek magyar nevének átvétele s a szomszédos települések területének felszívása magában elég biztos alapot talán még nem nyújtana, hiszen az is feltehető volna, hogy a német vendégek teljesen üres helységekbe települtek be s a később felszívott települések is csupán területet hoztak nekik nép nélkül. Az arдай Szent Lajos- és Szent László-képek azonban már magyar és német elemek valóságos együttéléséről tanúskodnak, mert a templom építését oly korra, a XIV. század első felére teszik,³ amikor a helységben már benn laktak a szász hospesek, de – a Szent László-kép szerint – a magyarok is. A rá- és összetelepüléseknek további bizonyítékaira vélünk találni az e helységekben származó korai személy- és földrajzi nevekben is. Az alábbiak ugyan inkább német, de az utóbbiak inkább magyar eredetűek. Minthogy az oklevelek által megnevezett személyek rendszerint a helységek előjáróiként, vagy legalább is kép-

¹ Per. 1430. F. 11. Ns 19 s 1431, F. 12. Ns 6. Mindkét oklevél eredeti.

² Pesty (1865). V. ö. Vályi III. (1799) 547; Komáromy 21.

³ V. ö. Römer és Henszlmann előbb idézett tanulmányait.

viselőiként szerepelnek, ezeknek valóban a községi lakosság felső, kiváltságos hospes, tehát szász rétegéből kellett kikerülniük. A XIV. századból 14 szőlősi lakos nevét ismerjük, ezek közül azonban nyelvi vizsgálatok csak 7-re alapíthatók, mint-hogy a többiek több nyelvben is élnek és latin, tehát e szempontból közömbös alakban írottak. A 7 név közül 4 kétségtelenül német (Hannus filius Telmani, Hensch, Ludveg, Henschlinus), három pedig nyelvileg felismerhetetlen bár, de német eredet ezekben is sejthető, legalább is oly valószínűséggel, mint valami más eredet (Zumbur, Sabur, Konch). Ugyanebből a korból, a XIII–XIV. századokból, Szőlős területéről 34 földrajzi nevet ismerünk, melyek egy kivételével határjárásban szereplő határpontokat jelölnek. Ilyenek közül a szász hospesek nyelvének hatása csupán kettőben jelentkezik (Hankuta = Hans útja s Kunchul – Kunzel pataka), de a német szó ezekben is magyar szóval párosodott. A többi 32 földrajzi név közül 19 teljes egészében magyar, 12 pedig magyar és szláv vagy más szó összetétele, egészében csupán a Szőlős területén már kívül eső Barankavár neve sejtet szláv eredetet. Az utóbbi 12 név kivétel nélkül folyókat és patakokat jelöl s bennük a szláv nyelvi emlékek bizonyára az említett korai szláv szórványoktól kerültek át a magyarság nyelvére, de a nevek helyi jellegzetességet is legfeljebb csak összetételük egyéni vonásaiban fejezhetnek ki, mert az általuk jelölt folyók és patakok más helységek határain is áthaladnak. A földrajzi megjelölésekben a magyar nyelv teljes túlsúlya a német nyelvvel szemben nemcsak arra mutat, hogy a magyarság itt előbb jelent meg, hanem arra is, hogy a helységben a szászok betelepülésekor is volt és ezután is maradt magyar elem, különben az első települő magyar rétegtől származó s részben ma is élő magyar nevek tömege nem kerülhetett volna át a németség nyelvére s nem örökösödhetett volna, további nemzedékekre. Ardóról, Szászfaluról és Királyházáról a XIII–XIV. századokból csupán néhány személy és földrajzi név ismeretes, az előbbi adatok alapján Szőlősön megfigyelt viszonyokra, azonban ezekből is következtetni lehet.¹

A következő másfél századból (1400–1563) vizsgálódásunk körébe már mind a négy helységből nagyobb számban vonhatók személynevek s az ezekben jelentékeny arányt képviselő magyar nevek már a magyarság túlsúlyáról s feltehetőleg az egykori hospes községek gyors elmagyarosodásáról is tanús-

¹ A különböző elemek egy település keretében való együttélésére ebből a korból számos példa idézhető. V. ö. Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet, első fejezete. Budapest, 1934. 8° 124. (Különnyomat a Századokból.)

kodnak.¹ A személynevek nyelvi megoszlása ebben a korban ugyanis a következő:

	M	N	Sz	B
Nagyszöllős	34	2	3	10
Királyháza	7	1	–	3
Szászfalu	13	11	–	14
Feketeardó	31	–	1	9
	85	14	4	36 ¹

Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a szászság felszívódása a magyarságba a négy egykori hospes-falu szigetén gyorsan és a németségét leginkább tartó Szászfalu kivételével, egyenletesen haladt előre. Az elmagyarosodás menetét szemlélteti az a körülmény is, hogy a Tisza balpartján fekvő hospeshelységeket, melyek a nyalábi vár tartozékai voltak, a vár „valachalis” faluival szemben már 1378-ban magyar, majd 1405-ben még szász, de 1471, 1472 és 1498-ban, valamint ezentúl most már mindig magyar helységeknak írták.² A felszívódási folyamatot, mely a XVI. század második felében Szászfalu kivételével, ahol még észrevehető nyoma volt a németségnek, végleg le is záródott, azok a mindennapos hatások irányították, melyek a telepes szászságot a magyarság részéről, a szászságnak az utóbbi települési kereteiben és sorai között történt elhelyezkedése s a későbbi összetelepülések révén érték, de siettetette a folyamatot a Tisza-völgy nyugati kijárata előtt elszélesedő sík magyar tömbjének szomszédsága is. A hospesfaluknak magánföldesúri hatóság alá jutása s lakosaiknak az új nagy uradalom jobbágytömegébe történt elmerülése is bizonyára hozzájárult a kiváltságokkal most már nem védett nemzetiségi keretek bomlásához.

*

A Tisza balpartján fekvő hospes-faluk sorában, ezek közé ékelten hamarosan, még a XIV. század dereka táján, két újabb falu települt meg: Veréce és Tekeháza. Veréce részese lett azoknak a kiváltságoknak is, melyeket a hospes-faluk 1355-ben Lajos királytól kaptak s 1405-ben Veréce és Tekeháza is szász falunak neveztettek Királyházával, Szászfalual és

¹ A nagyszámú s általában a keveredési területre jellemző bizonytalan nevek között éppúgy vannak magyar (Guboly, Thonya), mint német (Chebel, Zaz, Mold) és szláv (Thoth, Oroz) eredetű sejtetőek.

² 1378: Dl. 26566; 1405: Per. 1405. F. 7 Ns 25, 27; 1471: Dl. 24921, Per. 1471. F. 14. Ns 22, 24; 1472: Lel. Stat. Kom. jz.; 1498: Per. 1498. F. 18. Ns 21, Dl. 26070.

Ardóval egyetemben. Ezeken kívül nincs egyéb jele, hogy a két újabb településnek a szászsággal valami kapcsolata lett volna, mert az említett 1405. évi oklevél kivételével Verécét és Tekeházát minden más helyen magyar faluknak jelölték. A falukból német eredetű személy vagy földrajzi név egyáltalában nem maradt fenn, holott már a XV. század közepéről mindkét faluból szép számmal ismerünk jobbágyneveket. E nevek tükrében mindkét falu lakossága, magyarnak látszik s a magyar eredet Tekeházánál minden kétségen felül is áll, mint-hogy a falu eredetileg a hetényi nemeseké volt s csak a XIV. század vége felé szerezték meg a nyalábi uradalom birtokosai. Veréce ugyan már eredetileg is a nyalábi uradalom tartozéka s magának az uradalomnak a telepítése volt, ez a körülmény maga azonban a magyar eredetnek még nem szól ellene, míg a falu neve s az 1450., 1470. és 1567. évből ismert jobbágynevek határozottan mellette szólnak. Arra pedig, hogy a két falut egy ízben, 1405-ben a hospesfalukkal együtt „szász” faluknak nevezték, egyedül az a körülmény is magyarázatot szolgáltat, hogy Tekeháza és Veréce a hospesfaluk között, tehát ezek területén települt meg. Hasonló alapon juthatott Veréce az 1355. évi kiváltságlevélhez is, melyben különben már a hospesfaluk lakosai som hospeseknek, hanem királyi jobbágyoknak és népeknek neveztettek.

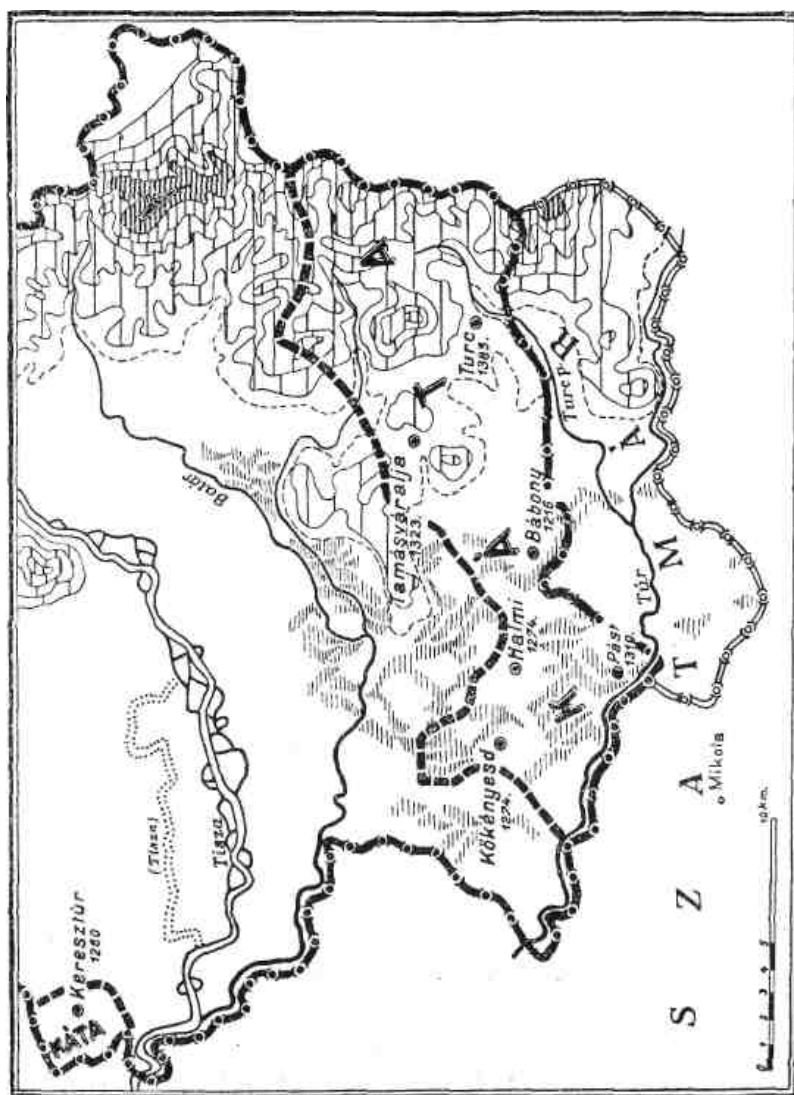
2. A Káta-faluk magyar tömbje.

Az ugozsai királyi uradalom bomlását előidéző birtokadományok a XIII. században három családi nagybirtok kialakulására vezettek. A megye déli részén az ország belsejéből kelet felé terjeszkedő Káta-nemzetség vert gyökeret.¹ A nemzetség csaholyi ága a Kraszna balpartján állapotott meg, az ugozsai ág pedig, melyből a Lázári, Vasvári, Surányi, Csarnavodny családok sarjadtak, az ugozsai birtok megszerzésével párhuzamosan még Szatmár megye keleti és Bereg megye déli részén gyűjtött össze hatalmas birtoktestet. Bár az ugozsai Káta-birtoktest, néhány század leforgása alatt szétesett, a nemzetségnek Ugozsai megye történetében és benépesítésében jelentékeny szerepe volt.

A Szatmár-ugocsa-beregi ág nemzedékrendje Rafael comesig vihető vissza, aki minden jel szerint az ág alapítója s itt az első birtok megszerzője volt. Nevével először 1216-ban találkozunk abban az oklevélben, amely a II. Endre király

¹ A nemzetségről általában Karácsonyi: Magy. nemz. II. k. 1901. 310–321 és Komáromy András: A Káta nemzetségről. Turul. V. (1887) 160–181.

által Mere comesnek adományozott szatmármegyei Mikola határjárását foglalja magában.¹ A határjárás leírásából kitűnik, hogy Mikola északkeleti határvonala egybeesett a Túr folyóval, amely ekkor, minthogy Túrterebe még Szatmár megyé-

3. sz. vázlat, A Káta nemzetség birtokai.

hez tartozott, egyúttal Ugocsa megyét is határolta. A folyón az oklevél szerint Rafael comesnek malma s rajta túl, tehát már Ugocsa megye területén és Mikolától északnyugatra, ahol később a nemzetség kezén Sár, Homok, Vasvári stb. tünnek fel,

¹ Kállay Saec. XIV. Ns 2149, 1391. febr. 17-i eredeti átirat; Fejér VII. 3. 20; Szirmay Szatm. II. (1810). 287–289.

birtokai voltak. Az oklevél névszerint nem jelöli meg Rafael comes ugoesamegyei birtokát, az említett földrajzi pontok alapján azonban nem lehet kétséges, hogy Bábonyról van szó, amely az adomány útján szerzett további birtokok megszerzésekor már valóban a nemzetségé volt. Bábonyra, mint az ugoesai Káta-birtoktest magjára következtethetünk abból is, hogy a Rafael comes unokái között 1261-ben létrejött osztály¹ alkalmával Bábonyt az osztályozó rokonok a Szatmár, Bereg, Bihar és Szabolcs megyékben fekvő birtokaik némelyikével együtt osztatlan közös birtoknak hagyták s hogy Bábony területén a hasonló nevű hegyen építette fel várát Rafael comes unokája, az István király mellett vitézkedő Tamás mester is. A vár a család újabb osztozása alkalmával 1284-ben² már fennállott.

Bábony határai a XIII. sz.-ban még nagy darab földet fogtak össze, mely azonban újabb falvak megtelepedése következtében korán szétszakadozott. Az 1319. évi bábonyi határjárás³ még az eredeti határt jelöli meg, mely északon a tiszavölgyi Nagyszász és Feketeardó királyi falvak, keleten az ekkor már Ugocsa megyétől Máramaros megyéhez csatolt Visk, délről a szatmármegyei Túrterebes és Mikola, nyugaton pedig Halmi és Kőkényesd határaival volt közös. E nagy területen, mely tehát, határai közé foglalta az Ugocsa megye déli felére benyúló Avas hegység bérceit is, a XIV. sz. első felében települt meg a Tamás által épített bábonyi vár alatt Tamásváralja, a bábony-halmi határ déli szegletében Pást s a XIV. sz. második felében az Avas hegység délnyugati lejtőjén Turc, valószínű azonban, hogy a nagy bábonyi határ hegyvidéki részeiből a Perényiek nyalábi uradalmának a hegy északnyugati lejtőjére települt ú. n. „oláh” falui is jókora darabokat szakítottak el a XIV. sz. derekán.

Tamásváralja, Turc és a XV. sz.-ban pusztán maradt Pást, már kétségtelenül a nemzetség telepítései voltak. A nemzetség ugoesai részkének, Bábonynak eredete homályban vész el, minthogy az adatok a birtok megszerzésének módjáról és időpontjáról nem nyújtanak tájékoztatást. A szomszédos szatmármegyei birtokkal együtt már a nemzetség kezén merül fel és oly korán (1216), mikor az ország e keleti szélének benépesülése még alighogy megindult. Valószínű ezért, hogy a nemzetség ugoesai őse, akit Rafael comesnek tekinthetünk, lakatlan területként fogta fel e „föld”-eket, melyek talán ekkor még a gyepűn is kívül estek. Ez esetben Bábony is a nemzetség tele-

¹ Zichy I. 11.

² U. ott I. 55. „cum monte in terra Babun existenti, in quo per magistrum Thomam ... castrum est constructum”.

³ Az oklevél forrásai a Második Részben Bábonynál.

pítése lenne s ez azért is feltehetőnek látszik, mert a falu népi viszonyai sok tekintetben közösek a többi síkvidéki Kátafaluéval.

Az ugocsai birtokot a várépítő mester királyi adományokkal is gyarapította. A belső háborúban István király mellett híven kitartó vitéz céltudatos birtokpolitikával királyától adományt szerzett a Bábonnyal szomszédos Kökényesd nevű, majd 1274-ben az ezek szomszédságában levő Halmi nevű földre.¹ Az új szerzeményekkel a Káta-nem ugocsa-szatmárberegi ága egy, az Ugocsa megye déli részét elfoglaló összefüggő nagy terület ura lett. Mindkét adományozott birtok előzőleg az ugocsai királyi uradalom része volt. Kökényesd az adományban tűnik fel, Halmit azonban már a Várad Regestrumból (1218) is ismerjük.² Az utóbbi tehát korán lakott hely volt, valószínű azonban, hogy a tatárjárás reá is végzetes volt, bár maga az a körülmény, hogy az adománylevél Kökényesddel együtt „terra”-nak nevezi, még nem jelenti azt, mintha az adományozás idejében valóban lakatlan pusztá lett volna.

Míg a nemzetség terjeszkedésének iránya a szatmármegyei Szamoshátról Ugocsa megye déli síkjára vezetett, addig a beregmegyei nemzetségi birtokok a szerzési törekvéseket a Tisza mentén irányították a bomladozó ugocsai uradalom felé. Itt a nemzetség a Bereg megye határán fekvő Keresztúrral gyarapította birtokállományát. Keresztúr „terra”-val 1260-ban találkozunk először az ugocsamegyei Isóteleke föld szomszédjaként.³ Ekkor még királyi birtok volt, melyre nemsokára nagy pártfogójától, V. Istvántól, majd IV. Lászlótól szerzett a nemzetség adományt. Mikor III. Endre ugocsai ispánjával, István comessel, a belső zavarokban összezilált birtokviszonyok rendezése és az elkallódott királyi birtokok visszaszerzése céljából az ugocsai királyi praediumot megjáratta, István comes Keresztúrt – most már „villa”-t – is az uradalomhoz csatolta, de a király meggyőződve István és László királyok adományáról, 1296-ban visszabocsátotta Keresztúrt a nemzetség kezébe.⁴

A XIV. sz. elején tehát a Káta nemzetség Ugocsa megyének jelentékeny részét mondhatta magáénak, délen Bábonny, Tamásváralja, Pást, Halmi, Kökényesd birtokokkal, északon pedig a beregmegyei birtokokhoz közel eső Tiszakeresztúrral. Nagy terület, de megszerzésekor még alig lakott, hiszen Tamás-

¹ Wenzel XII. 105–107, 107–109; Zichy I. 34–35, 35–36; Fejér V. 2. 164–165, 166–168.

² Reg. Var. 216.

³ Wenzel VII. 538–539.

⁴ Hazai okm. VIII. 447–449.

váralja, Pást s minden bizonnyal Bábony is a nemzetség saját telepítései voltak s az adományba már települési keretekkel megszerzett Halmi, Kökényesd és Keresztúr sűrű benépesedését és korai felvirágzását is a nemzetség telepítő tevékenységére mozdította elő.

Az említett Káta-birtokok már az első adatokban is teljesen magyar eredetűeknek látszanak s falvaik magyar jellegüket mindvégig megőrizték. Már a falunevek is magyar eredetűek, egyedül Bábonyé vonható kétségbe, bár a névadás módja itt is magyar eredet mellett szól. Jobbágynevek már a XV. sz.-ból a faluk mindegyikéből – kivéve a korán elpusztult Pástot – maradtak fenn.¹ Ezek az 1474–1499. évekből származó jobbágy-család nevek² a következő nyelvi megoszlást mutatják:

	M	N	Sz	B
Bábony	12	1	–	–
Tamásváralja	27	–	1	4
Halmi	48	–	–	5
Kökényesd	25	1	–	1
Keresztúr	24	–	–	5
	136	2	1	15

Az öt falu 154 jobbágy-családneve³ között tehát csak 2 német és 1 szláv eredetű név van s a bizonytalanok között sem található még egyetlen „Orosz” vagy „Oláh” családnév sem. A német név (Bábonyon és Kökényesden egyformán: Hencz) viselője az ugocsai szász (telepítés, a tamásváraljai szláv (Vernika) pedig az ugocsai rutén beszivárgás korai hatásáról tanúskodik. A bizonytalan nevek jó részben formai okokból kerültek e kategóriába s viselőik (mint pl. Tariska, Sinka stb.)

¹ Halmiból már a Várad Regestrumban megnevez 4 lakost. Bár a nevek a regestrumban igen eltorzultak, költő kétségtelenül magyar: Bertholon, Teluc (Telek), a másik kettő – bár hangzásra magyaros – felismerhetetlen: Hemequei, Lynthes. Reg. Var. 216.

² A latin keresztnév-alakban írott egyes neveket mint közömbösöket, nem számoltuk ide.

³ Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a fenti számok egy-egy helység keretén belül egymástól különböző családnevekre vonatkoznak, azt tehát, hogy egy-egy alkalommal forrásaink ugyanazon családnéven hány személyt jelöltek meg, nem fejezik ki. Meg kellett azonban fontolnunk, hogy e korai névsorok még töredékesek, esetlegesek s hogy különböző évekből származnak. Ezeket a különböző évekből származó töredék-névsorokat az áttekintés miatt nem volt tanácsos külön-külön feltüntetni, összegezésük pedig gyakorlatilag megoldhatatlan volt, mivel a különböző, de közeleső években természetesen változatlanul ismétlődnek egyes nevek, melyek viselőit azonos vagy külön személyeknek tekinteni egyformán alap nélkül való lett volna.

e magyar vidéken túlnyomólag magyaroknak tekinthetők. Oly csekély – alig 3–4%-os – tehát a név nyelvi alakja alapján kétségkívül magyarnak nem minősíthető réteg, hogy ez a közösségben a valóságban nem válik észrevehetővé.

E jobbágynevek tükrében éles megvilágításba jut a Káta-faluk magyar népe s a faluknak magyar alapításról tanúskodó nevei e névsorok által teljes igazolást nyernek. Az alapítástól ugyan e névsorok időpontjáig 200–250 év telt el, a magyar népi folytonosság felől azonban ily egységes adattömeg föltárása után kétség aligha támasztható. Annál kevésbé, mert a közbeeső időből szép számmal maradtak fenn e területről földrajzi nevek is s megállapításainkat ezek is alátámasztják, mintegy hidat verve az alapítás és a fenti névsorok időpontja között. A híd legfontosabb tartó pillére az 1319. évi bábonyi határjárás adataiból épül fel. E határjárásban 22 határjelet neveztek meg s e 22 földrajzi név közül a kétségtelenül helyi eredetűek, tehát kivéve a bábonyi földön kívül is szereplő folyók, patakok neveit (Batár, Batarcs, Lekence, Turc), magyar nyelvűek, sőt a folyók nevei közül is magyar képzésű a Batarcs folyó neve. Bábonny keleti szélén, az Avasvidéken később, a XV. sz. második felében, szomszédokkal folytatott határvitákban újabb magyar helyi földrajzi neveken kívül néhány nem-magyar is feltűnik (Pelsőc, Nakol). Ezek nyilvánvalóan az Avas-vidék szlávval keveredő oláh eredetű hegyvidéki lakosaitól származnak s figyelemre méltó, hogy a bábonyiak nyelvén ezek is már magyar összetételben (Pelsőc-hegye), vagy éppen kettős – idegen és magyar – alakban (Őzfő alias Nakolréte) élnek. A megye északnyugati szélén fekvő s itt a szláv hatásnak inkább kitett Keresztúrról 1332-ből 1 magyar és 1 szláv, 1483-ból 8 magyar s 2, egyik részében bizonytalan, de másik részében szintén magyar (Dezkamochar, Karna-kadarchhath), 1503-ból pedig 1 magyar földrajzi név ismeretes.¹

Az ugocsai Káta-birtokon otthonra talált magyar paraszttömb a megye legegységesebb magyar parasztsága volt s e jellegét – miként látni fogjuk – mindvégig meg is őrizte. A demográfiai adatok azt is megsejtetik, hogy e nép valami sajátos magyar jelleget visel, mintha valóban nem volna indokolatlan az elszigeteltségét máig őrző tamásváraljaiak hagyománya kún-besenyő őseikről. A fontos e hagyományokban a sajátos eredet tudata, a részletekben ily messzeségen át már gyakori a tévedés. Talán némi ellenőrzésre nyújtaná lehetőséget, ha magának a telepítő Káta-családnak az eredete

¹ Az 1483. évi nevek olyan területeket jelölnek, melyeket a szomszédos beregmegyei Csetfalva birtokosai el akartak Keresztúrtól perelni, de sikertelenül, a neveket tehát mi is joggal tulajdoníthatjuk a keresztúriaknak.

sem volna a múlt ködében elvesző, mert feltehető, hogy a lakatlan új birtokokra kiköltöző birtokosok szolganépeiket elsősorban saját ősi földjeikről hozták. A Káta szó besenyő eredete ugyan valóban felmerült,¹ de a magyar Árpádkor új történetírója a családot az Árpád-törzsből származtatja.²

Egyes Káta-faluk társadalmi elszigeteltsége ugyan a továbbfejlődés folyamán valamennyire megtört, a XV. sz.-ban azonban még általánosnak látszik. Erre mutat legalább is az a körülmény, hogy a falvakban az 1474–1499. évekből származó 154 jobbágy-családnév között a helységnévből képzett családnevek, melyek az idegenből érkező beköltözőkre általában biztosan világítanak rá, mindössze 11-re rúgnak. Ezek közül 6 ugocsa-, 2 szatmár-, 2 beregmegyei helységre s 1 (Ungi-Ongi) Ung megyére mutat. Az egyes Káta-faluk lakossága a birtoktesten belül már inkább látszik egymással keveredőnek, legalább is ily belső költözésekre lehet következtetni azokból a jellegzetes családnevekből, melyek a birtoktesten több faluban is előfordulnak. Így pl. Ungit az említett években Bábonyon, Halmin és Tamásváralján, Tatólyt, Sinkát, Cibalt, Dandit az utóbbi kettőben, Ardót, Petét, Sóst Kökényesden és Halmin, Henczet Kökényesden és Bábonyban, Vincét és Both-ot Bábonyban és Halmin, Töröt Kökényesden és Tamásváralján egyformán találunk. Természetesen nem tudjuk ellenőrizni, hogy e nevek viselői egy családból származtak-e, ez azonos neveket a szomszédos falukban mégsem lehet minden esetben egymástól függetlenül állóknak tekinteni.

A nemzetség által telepített Pástot a XVI. sz.-ban a források pusztának jelölik meg, de minden bizonnyal előbb, már a fenti névadatok korában, az 1474–1499. években is az volt, mivel már ekkor sem szerepelt. A pusztaként Halmi határába olvadt falu egykori lakosságáról tehát személynevek nem állanak rendelkezésünkre, nem kétséges azonban, hogy a síkvidéken a magyar Káta-tömb közepébe ékelődő Pást népi viszonyai nem voltak mások, mint a síkvidéki testvérfaluké. Merőben eltérő volt azonban az utolsónak megtelepülő Káta-falu, Turc lakosságának nemzetisége. A turciak ugyanis oláhok voltak, akik az Avas-hegységnek a nemzetségi birtoktesthez tartozó s a Káta-tömb magyar parasztsága által másfélszázad leforgása alatt is néptelenül hagyott részein szálltak meg a XIV. sz. dereka táján. Turc tehát már az avashegyi településvidékhez tartozik s így munkánk is az Avas-vidék többi, Pérenyi-birtokot képező településeivé együtt tárgyalja.

*

¹ A szó besenyő eredetéről Tagányi MNy. IX. 263. Komáromy a szónak magyar vagy kún eredetét egyformán lehetségesnek tartja. Turul V. 160.

² Hóman: M. Tört. I. 127.

A Káta-birtokok megtelepüléséről szólva, szólnunk kell az Avas hegység nyugati lábánál fekvő Gyula nevű faluról is, jóllehet ez sohasem volt Káta-birtok, hanem kezdettől fogva a nyalábi uradalom tartozéka volt.¹ A késői, XIV. sz.-i eredetű² s mindvégig egyenletesen magyarnak maradt Gyulán ugyanis éppúgy él a kún-besenyő eredetről szóló hagyomány, mint a vele szomszédos Káta-eredetű Tamásváralján. Miként tehát az utóbbiak, akként a gyulaiak is kún-besenyő ivadékoknak tartják magukat, a szomszédos rutén-oláh hegyvidék mellett elzárkózva őrzik magyarságukat s máig is sajátos népi szokásokat és népviseletet tartanak fenn.³ Ha ennek a hagyománynak valóban van alapja – s a hagyomány keletkezése nehezen volna másként elképzelhető – akkor a gyulai és a Káta-jobbágyok bölcsőjének közösnek kellett lenni. A hagyomány némi ellenőrzésére nyílik alkalom, ha szembeállítjuk azokat a családneveket, melyek Gyulán és a szomszéd falukban egyformán előfordulnak, minthogy a jellegzetes nevek viselői a szomszédos falukban általában rokoni kapcsolatba hozhatók. Az 1450–1567. évekből ismert gyulai jobbágynevek közül ugyanebben az időben a következők fordulnak elő a közvetlen szomszédságban:

KÁTA-BIRTOKOKON (Bábony, Halmi, Kökényesd, Tamásváralja)	KISNEMESI VIDÉKEN (Akli, Batár, Csepe, Gyakfalva)	NYALÁBI URADALOMBAN (Feketeardó, Szászfalu)
Apay	Bán	Balázs
Balázs	Bíró	Bán
Bán	Birtalan	Bíró
Bíró	Fodor	Birtalan
Birtalan	Göde	Búza
Boldizsár	Kovács	Csapos
Fekete	Márk	Dabóc
Fodor	Nagy	Fodor
Gál	Síró	Gács
Göde	Tóth	Garda
Heneecz	Vas	Göde
Kósa	Víg	Göner
Kovács		Kerekes
Nagy		Kósa
Pál		Kovács
Szabó		László
Szász		Márk

¹ Legalább is 1396 óta, amikor először találkozunk nevével.

² Gyula 1337–1396 között települt. V.ö. a Második Részben Gyulánál elmondottakat.

³ Komáromy A.. feljegyzése. Kom. jz. Ált.

KÁTA-BIRTOKOKON	NYALÁBI URADALOMBAN (Feketeardó, Szászfalu)
Bábony, Halmi, Kökényesd, Tamásváralja	
Tóth	Nagy
Veres	Ósz
Víg	Pál
	Polgár
	Sánta
	Szabó
	Szász
	Toldi
	Tóth
	Tökés
	Vas
	Veres

Az összevetés tehát, mely a szomszédságban előforduló jobbágynevek ismétlődésére s az ebből következtethető családi kapcsolatokra általában is jellemző, első tekintetre a kún-besenyő hagyományt alig látszik alátámasztani. Természetesen azokat a neveket, melyek jóformán minden faluban előfordulunk (Bíró, Kovács, Nagy, Tóth stb.), az összevetésből eleve ki kell kapcsolnunk s óvatosan kell eljárni azokkal a – bár jellegzetes nevekkkel is, melyek a két vagy három szomszéd vidéken egyformán fellelhetők (pl. Bán, Göde, Víg), mivel így a gyulai szájak nem köthetők csupán egy tömbhöz. E megszorítás után is feltűnő nagy a jobbágynevek közössége Gyulán és a nyalábi uradalom két szomszédos helységében, ez azonban teljesen ráírható arra a két századra, amelyet Gyula az uradalom keretében már leélt, minthogy az uradalom keretében nem állott a nagy akadály, a földesúri jog a jobbágykeveredés útjában. A jobbágynevek közössége a kismemesi vidékkel alig számottevő, ellenben jelentékeny a Káta-falukkal. A gyulai hagyomány tehát mégis megerősíthető a fenti névsorokkal, mert feltehetőnek látszik, hogy Gyula alapjait a Káta birtokszervezetből valami ok folytán kiszakadt s a nyalábi uradalomra a szomszédba, áttelepült raj rakta le, mely ezután az utóbbi keretében élő magyar parasztsággal sűrű szájjakkal kötődött össze, de hagyományait e közben is megőrizte.

3. Gutkelek a Tisza-Borosvaközön

Míg a megye déli részében a Káta nemzetség szervezett meg összefüggő birtoktestet, addig az északi részen egy másik nevezetes nemzetség, a Gutkelek vetették meg lábukat.¹ A

¹ Általában idevonatkozólag Karácsonyi: Magy. nemz. II. k. 84–91. s A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. I. (Bpest, 1911) 190–212.

Gutkeledék útja is Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben szerzett birtokokon keresztül a Tisza mentében vezetett el Ugocsába, ahol a Borsova és Szalva közé eső síkterületen s a Nagyszöllősi hegységnek ide ék alakúan benyúló ellaposodott lejtőin telepedtek meg. Ez a nagykiterjedésű terület a XIII. sz.-ban még egyetlen falu, Feketepatak határát képezte¹ s a terület a nemzetség birtokába a Feketepatakra Tiba comes fia, Miklós által V. Istvántól nyert királyi adománnyal jutott. Feketepatakot, mint Isótelekével szomszédos „terra”-t először 1260-ban említi az Isótelkéről rendelkező Pósa.²

Feketepatak eredetileg az ugocsai királyi uradalom része volt s az uradalom bomlásának kezdetén a XIII. sz. közepe táján az elsők között szakadt le az uradalom testéről. Ez már a Gutkeledék adományszerzése előtt megtörtént, úgyhogy Miklós-nak, Tiba comes fiának az első jogszerzőkkel perbe kellett bocsátkoznia. A per 1295-ben megegyezéssel végződött s Miklós 60 márka lefizetésével minden birtokigényt megváltott.³ A per alapját képező igényről és a per lefolyásáról a rendelkezésre álló adatok nem nyújtanak tiszta képet, valószínű mégis, hogy a per gyökerei a IV. Béla uralkodása végén és halála után fellángoló belső zavarokra s a birtokok sorsát forgandóságra vető pártharcokra nyúlnak vissza. Az 1295. évi egyesség után Tiba utódai, a Gacsályi, Salánki, Atyai s végül a Rozsályi Kun családok zavartalan birtokában voltak a XIV. sz. első felében már új településekkel gyarapodó területnek.

Az Ugocsa megye határáig terjedő feketepataki földön írott emlékeinkben hamarosan feltűnik egy újabb település: Salánk, mely a Borsova lapályán a megye legnagyobb községi határát szerezte meg s hamar felvirágzott, Nagyszőlős és Túrterebes mellett a megye egyik legnépesebb, mezővárosi kereteket, kitöltő helyiségévé emelkedvén. Salánkot a pápai tizedjegyzékek említik először 1332–1337-ben,⁴ néhány év múlva, 1345-ben pedig ismét újabb feketepataki településről adnak számot forrásaink, Komjátról, mely a Nagyszöllősi hegység lejtőjén, már a rutén települési vidék vonalán szállott meg.⁵ A birtoktest magját képező Feketepatak határa az új települések következtében az eredeti terület kis hányadára szűkült össze s az elsőséget az uradalom szervezetében is kénytelen volt Salánknak átengedni.⁶ Míg Salánk és Komját a nemzetségi birtoktest

¹ V. ö. az 1295. évi határjárás a Második Részben.

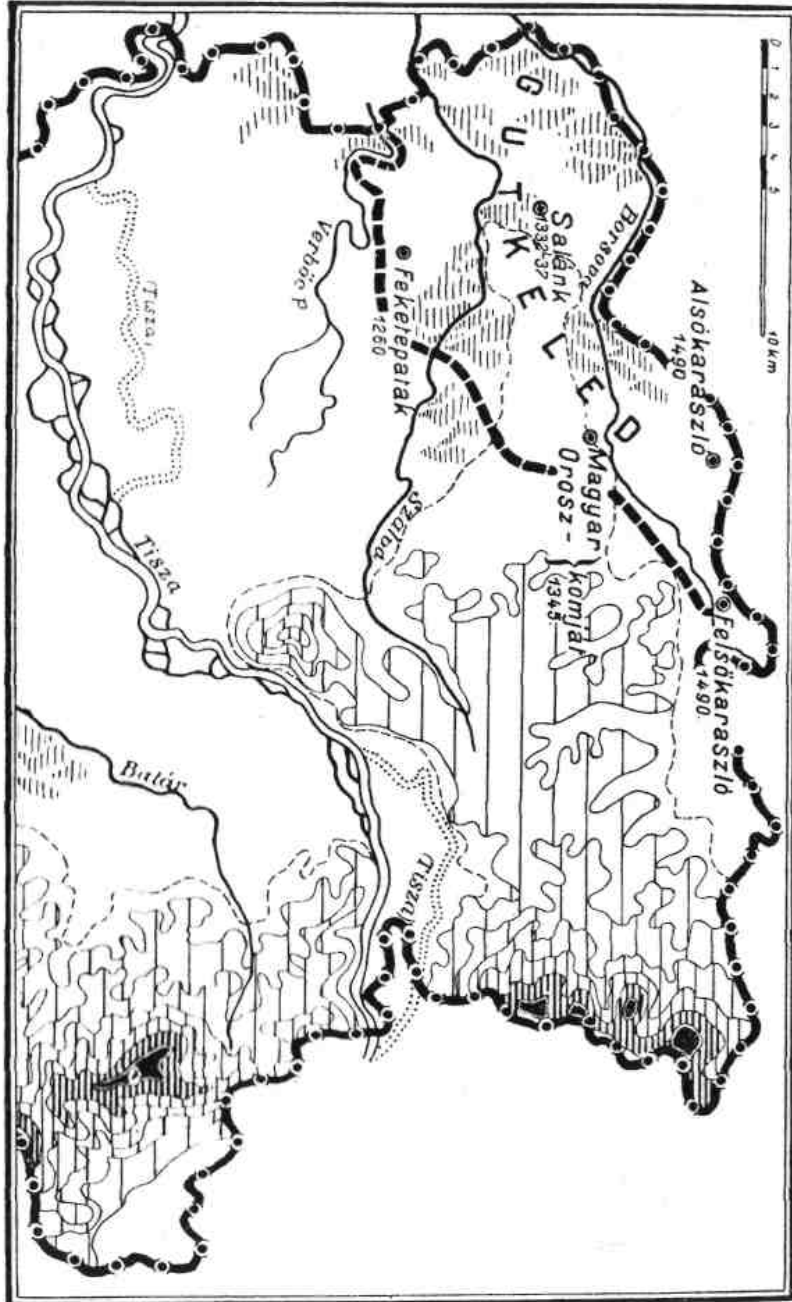
² Dl. 511; Wenzel VII. 538–539.

³ Sztáray oki. I. 27; Wenzel V, 135–137; Károlyi I. 21–24.

⁴ Mon. Hung. Vat. I. 1. 330, 371.

⁵ Per. 1345. F. 15. Ns 17. (Másolatok között).

⁶ A gazdasági központ a legújabb időkig Salánkon volt s az uradalmat salánki uradalomnak nevezték.

4. sz. vázlat. A Gutkeled nemzeti park birtokai.

megszerzése után már 60–80 év múlva megjelennek, csaknem két század pereg le, míg ismét újabb települések vernek gyökereket a nemzetségi birtokon. Az eredeti feketepataki határ borsovavölgyi keleti nyúlványában ugyanis csak a XV. sz. második felében telepedett meg a két Karaszló,¹ melyekkel az uradalom települési keretei el is nyerték végleges formáikat.

Az uradalom falvai közül egyedül Feketepatak az, melynek eredete a nemzetségi birtoklást megelőző időbe nyúlik vissza. Salánk, Komját és a két Karaszló már első alkalommal is a nemzetség kezén és az eredeti széles feketepataki határ között tűnik fel, nyilvánvaló tehát, hogy a nemzetség saját telepítései voltak. Bárha így csaknem az egész uradalom megtelepítése egy forrásra, ugyanazon család szervező mukájára vezethető vissza, az uradalom népi tekintetben korántsem mutat annyira egységes képet, mint a Kátáké a megye déli felében. A sík földön ugyan itt is magyar elem helyezkedett el, a salánki uradalomban azonban nincsenek nyomai annak, mintha a Gutkeledék jobbágysága közös eredetű, talán a nemzetség ősi birtokairól származó lenne. Az uradalom magyar népe itt nem támaszkodhatik oly hátvédre sem, mint a Káta-nép a megye déli szélén a Szamoshát színmagyar vidékére. A Gutkeledék ugocsai falvait ugyanis a beregi és ugocsai magyar vidékektől széles mocsáröv rekeszti el s e természetes szigetelő hatása annál szembetűnőbben jelentkezhetik, mert azok a népi erők, melyek az uradalom magyar zömét a beregi s a XIV. sz. második fele óta már a nagyszöllősi hegyvidék rutén rajzásai részéről is, egyszerre tehát két oldalról érik, ily akadályokat nem találtak útjukban. Az uradalom népéről nyerhető első színekép némely feltételeinek megértéséhez azt a körülményt is figyelembe kell venni, hogy a népvándorlás korából visszamaradt, folyók és patakok neveiből megsejthető ugocsai szláv foszlányok tanúja éppen ez a vidék volt.

Ezek a különféle tényezők nem egyenlő erővel léptek fel az uradalom minden részében. A síkföld felől felfelé haladva a Borsova mentén, kor szerint egyre fiatalabb s rutén elemekkel egyre erősebben áthatott településeket találunk. Az uradalom déli szélére eső Feketepatak ezen a lépcsőzetes vonalon az egyik szélsőség állomása.

A királyi uradalom által telepített Feketepatak, miként a királyi uradalom legtöbb telepítése, kezdettől fogva megbonthatatlanul magyar volt. Jóllehet a középkorból egyetlen lakos nevét sem ismerjük, megállapításunk a falu magyar nevében, az 1295. évi határjárás helyi jellegű (tehát a folyó és patakok neveit figyelmen kívül hagyva) földrajzi neveinek

¹ Per. 1490. F. 16. Ns 26.

magyar eredetében és abban a körülményben, hogy – miként látni fogjuk – az 1567. évi feketepataki adózó-névsorban egyetlen nem magyar jobbágnév sem foglal helyet, kellő megalapozást talál. A Feketepatak után következő Salánk, mely az uradalom népének nagyobb részét tartja el, az első, még középkori adatokban szintén magyarnak mutatkozik ugyan, de már az ősi szláv szórványok és az új rutén szomszédság hatásának némi jeleivel. A falu neve magyar eredetűnek látszik, bár pontosan nem ismerhető fel; az a közelmúltból (1865. Pesty) származó helyi magyarázat, mintha itt lett volna Zalán-Salán fejedelem tábora s a helység a fejedelem nevét viselné, csak annyiban igazolható, hogy a falu nevében lehet török eredetű személynév keresni. A salánki terület egyes földrajzi pontjainak neveit tartalmazó 1414, 1454. és 1551. évi határjárásokban egyformán találhatók magyar és szláv nevek. Az utóbbiak itt is rendszerint a folyók és patakok nevei, az ősi szláv szórványok egyetlen jelei. E csupán általános következtetéseket szolgáló adatokon túl valósággal föltárja előttünk Salánkot az az 1509. évi névsor,¹ mely 183 jobbágy nevet tartalmazza. Az oklevél a jobbágyokat, mint hatalmaskodókat sorolja fel, így tehát a névsornak és a falu egész lakosságának aránya tulajdonképpen kérdéses lehetne, mégis valószínűnek tartjuk, hogy a szokatlan nagyszámú jobbágytömeg – mint a hasonló oklevelekben szereplő jobbágyság általában is – egyenlőnek tekinthető a falu teljes közösségével.

Az 1509. évi 183 jobbágy 101 családnév alatt élt s e 101 név közül 70 magyar és 22 bizonytalan volt. Aránylag tehát elég nagy a bizonytalan nevek száma, az arány azonban valamivel csökken, ha a 101 névnek a 183 jobbágy között való megoszlását nézzük. Így ugyanis azt találjuk, hogy a 183 jobbágy közül 151 viseli magyar nevet s 29 nem magyar nevet.² Bár a helység alapításától körülbelül másfél század telt el e névsor idejéig, nincs okunk kétségbevonni, hogy az 1509. évi névsorban szemlélhető eredményt nem valami hirtelen új fordulat hozta létre, hanem az hűen mutat vissza a település eredetére is. Erre a feltevésre azért is jogunk van, mert a további századok folyamán – miként látni fogjuk – a salánki lakosság nagy állandóságot mutat, amit a korábban is éppúgy ható természeti jelenséggel a falut a közlekedés és a pusztulás útjára szolgáló Tiszamentétől elszigetelő mocsárövvvel vélünk megmagyarázni. A kb. 20%-os bizonytalan eredetű név-réteg mindenestre reámutat a Salánkon megtelepült magyar zöm lassú

¹ Per. 1509 F. 22. Ns 23.

² Általában a családnevekből tehát 78, a jobbágyokból pedig 84% esik a magyarság javára.

keveredésére. A bizonytalan nevek e jellegük dacára is kifejezik, hogy a salánki magyarságba keveredő elem főként szláv eredetű volt. Erre mutat a 29 bizonytalan nevű jobbágy között helyet foglaló 1 Orosz, 2 Rác és 5 Tót, valamint még néhány felismerhetetlen, de szláv hangzású névalak. Az a következetesség, mely az Orosz és Tót nevek előfordulása terén ezen a vidéken, de általában is megfigyelhető Ugocsában, arra a sejtésre vezetett bennünket, hogy az új rutén beköltözőkre utaló „Orosz” nevek mellett a „Tót” nevek a magyarság által is itt talált és korán felszívott szláv szórványokra mutatnak rá, nyilvánvaló azonban, hogy e lassú és csekély keveredés a XVI. századtól református hitet valló falu magyar jellegét nem bontotta meg.

A színmagyar Feketepatakról és a némileg már kevert Salánkról továbbhaladva a Borsova mentén, előbb Komjátot, majd a két Karaszlót találjuk az uradalom keleti felén. Ezek a faluk tulajdonképpen már a nagyszőlősi hegység rutén települési köréhez tartóznak, azonban itt, a magyarság és ruténység érintkezési vonalán, legalább is jó ideig még, a magyar-rutén keveredés jegyeit viselik. Ezt az átmeneti helyzetet különösen élesen fejezi ki az egyébként szláv nevűnek sejtető Komját, mely két települést egyesít, magában, a Magyar- és Oroszkomjátot nevezett Kis- és Nagykomjátot, világos jelölül annak, hogy a birtokon a magyar és rutén elem a különállást kifejező arányban osztozott. Ez az osztozás jelentkezik az említett 1509. évi oklevélben is, mely a hatalmaskodó jobbágyok között 6 magyar, 9 szláv és 5 bizonytalan nevű komjátit lakost sorol fel.

A ruténység által két oldalról befogott ék csúcsában levő s csak 1490-ben feltűnő két Karaszlót a település első szakában is már túlnyomóan ruténység lakja. A lépcsőzetes magyar-rutén vonalban azonban a két kis völgyi falu megtelepülése törést még nem idézett elő, mivel a többségi rutén elem mellett az első megtelepülők magyar rétege a lépcső alacsonyabb, fokán fekvő Alsókaraszlón is számottevő volt. Az említett 1509. évi oklevélben felsorolt hatalmaskodó jobbágyok ugyanis neveik szerint így oszlanak meg:

	M	Sz	B ¹
Alsókaraszló	5	3	11
Felső	–	1	3
	5	4	14

Felsőkaraszlón tehát, mely tulajdonképpen már hegyvidéki falu s így a magyarság életformájának kevésbé felel

¹ A bizonytalanok inkább a szláv névcsoporthoz tartozóknak látszanak.

meg, az 1509. évi adatok alapján nem ismerhető fel magyar réteg, bár – miként látni fogjuk – később esetenként magyar töredékek e falu közösségébe is iktatódnak be. A rutén Felsőkaraszló tehát a másik szélsőség állomása az uradalom keretén belül azon a lépcsőzetes átmeneti vonalon, melynek alsó állomását a színmagyar Feketepatak képezi.

4. A Hontpázmányok falvai.

Az ország szélein megnyíló birtokszerzési lehetőségek útját követve, a Kátákon és Gutkeledeken kívül még egy nagy nemzetség alapított nagybirtokot Ugocsa megyében: a Hontpázmány nemzetség. A XIII. században már számos ágra oszló s az ősi hontmegyei fészekből szétterjeszkedő nemzetség bihari ága volt az, mely a XIII. század második felében Ugocsa megyében birtokot gyűjtött s rajta megtelepedett.¹

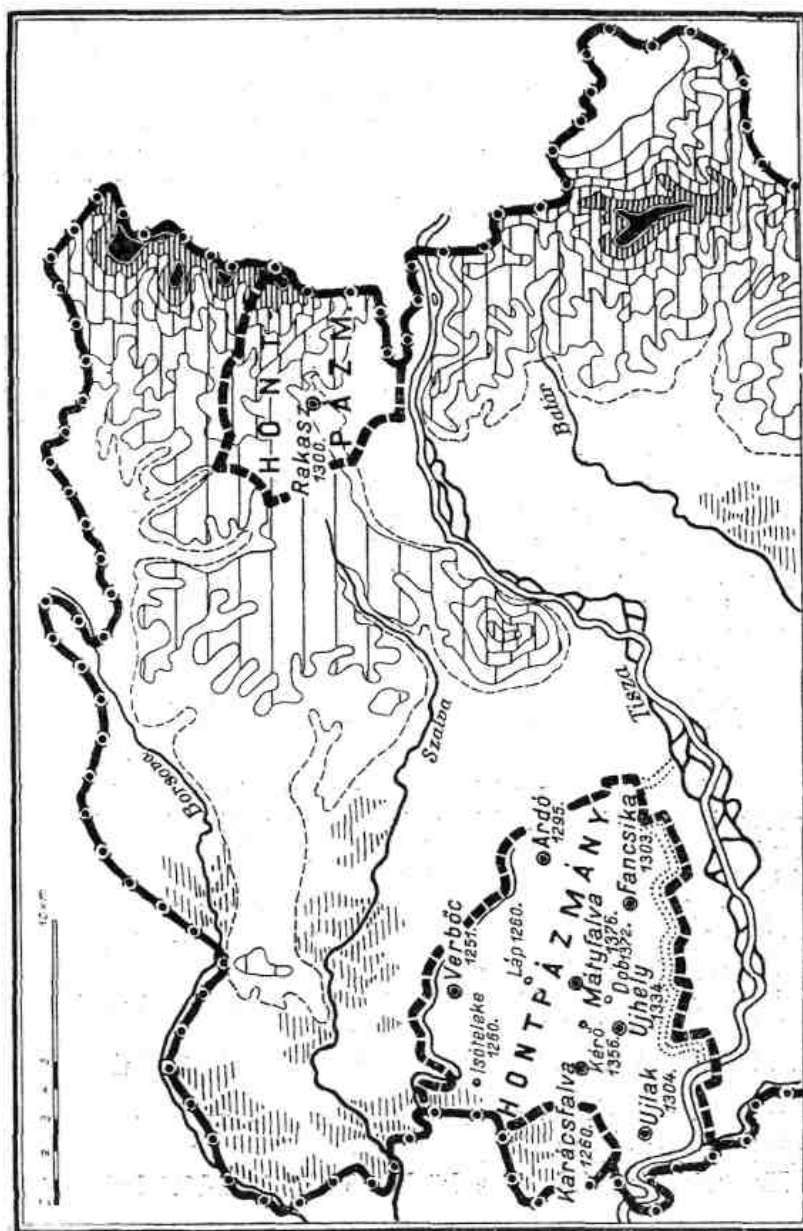
A nemzetségből az első ugocsai birtokot Achilles pécsi püspök, IV. Béla alkancellárja szerezte. Királya ugyanis 1251-ben adományt, adott Achillesnek az ugocsai Verbóc nevű földre, mely előzőleg bizonyos Márk örökös birtoka volt, de ennek fia, Péter, utód nélkül halt el s így a birtok a királyra szállott. A püspök halála után a szabad rendelkezési joggal adományozott Verbóc továbbra is a nemzetség birtokában maradt s 1300-ban a püspök testvéreinek, Marcell comesnek és Pósának fiai a király előtt megfélezték.²

Marcell és Pósa fiain kívül a püspök Felicián nevű testvéreinek fiai is birtokosok lettek Ugocsában. Minthogy Pósa fiai magtalanul haltak el, a megosztott Verbóc reájuk esett fele Marcell ágára szállott, Felicián fiai közül pedig Mihály és Fancsika az erdélyi és bihari birtokokkal történt kiegyenlítés után kivonultak Ugocsából s a Fancsikáról elnevezett hasonló birtokot testvérüknek, Mártonnak engedték át.³ Végül is tehát a Biharból Ugocsába áttelepedett nemzetségnek csupán két ágat vert gyökeret Ugocsában: Marcell comesé és Mártoné. Az előbbinek család fáján a Zovárdffy, Magfalvy és a ma is élő Ujhelyi, az utóbbián a Fancsikay családok szerepelnek. Míg azonban az utóbbiak Fancsika, mellé csak kisebb birtokokat szereztek, Marcell comesé ága a XIII. század végén jelentékeny ado-

¹ A nemzetség ugocsai ágáról általában Karácsonyi: Magy. Nemz. II. (1901) 225–229; Komáromy András: A Hunt Pázmán nemzetség ugocsai ágazata. Bpest. 1890. 81. (Különlenyomat a Turul 1889. évfolyamából).

² Ujh. Dl. 38137; Fejér VI. 2. 252.

³ Dl. 1653.

5 sz. vázlat. A Hontpázmány nemzetség birtokai.

mányokra tett szert s kialakította a megye harmadik nagybirtokát.

A Verbőchöz Achilles püspök jogán jutó Marcell-ág első szerzeménye Visk volt,¹ mely ekkor még az ugocsai királyi uradalomhoz tartozott. A Marcell comes két fiának, Mikónak és Csépánnak juttatott viski adománnyal, melyet a tiszai vám különösen értékesé tett, V. István a zászlója alatt elesett, szintén Achilles nevű Marcell-fiú vérehullását hálálta meg. A két testvér, a nagy ugocsai birtokszerzők és telepítők, Biharból áttelepedtek az új birtokra s itt várat építettek. Minthogy azonban a királynak a benépesedő mármarosai völgy, a sóbányászat és a mármarosai koronavárosok védelme szempontjából szüksége volt a völgyön uralkodó várra, a testvérek 1300-ban kénytelenek voltak átengedni a viski birtokot és várat III. Endrének, aki az ugocsai királyi uradalom más részeivel, a csekély népességű Ardóval (ma Szöllősvégárdó) és Rakasszal, valamint a teljesen elnéptelenedett nyírteleki pusztával kárpótolta őket. Visk Mármaros megye része lett, Mikó és Csépán pedig újból benépesítették Ardót és Rakaszt és rövid idő alatt megtelepítették a nyírteleki pusztát is, melyen néhány év alatt három új falu, Újhely, Újlak és Karácsfalva keletkezett.

A nemzetség telepítő munkája ezzel még nem merült ki. Nemzetségi alapításnak kell számítani ugyanis még Magfalvát, a későbbi Mátyfalvát is, mely az Ardó, Fancsika, Újhely, Karácsfalva és Verbőc által körülhatárolt területen a XIV. század második felében keletkezett. Az új falu területe valószínűleg az arдай és karácsfalvi határból szakadt ki s Fancsika aligha juttatott hozzá valamit, mert a nemzetség fancsikai ága Mátyfalván nem lett birtokos s birtokigényt nem is támasztott rá. A fancsikai ág a telepítésből más módon vette ki a részét, a XIV. században Fancsika és Verbőc között feltűnő Dob és Kérő nevű kis faluk alapjainak lerakásával. A fancsikai ágnak e telepítésben való szerepéről ugyan írott emlékeink nem szólnak, mégis következtetni lehet abból a körülményből, hogy a két kis falu, mely korán elpusztult s a XVI. század első felében már lakatlanul állott, a fancsikai ág birtoka lett, bár előbb a Marcell-ággal és másokkal pert viselt értük.²

A XIV. század második felében tehát már 10 falu: Verbőc, Fancsika, Ardó, Rakasz, Újhely, Újlak, Karácsfalva, Mátyfalva, Dob és Kérő volt Ugocsa megyében a Hontpázmányok két ugocsai ágának birtokában. Bár Rakaszt kivéve, mely a többi Hontpázmány-falutól a közbeeső Perényi-birtokok, első-

¹ Ujh. Dl. 38131, 38135.

² Dl. 4621, 6039, 8148, 8149; Ujh. Dl. 38187; Fejér IX. 2. 520, 5. 174, X. 8. 410–413.

sorban Nagyszöllős által elválasztva a megye keleti határán állott, a többi 9 falu összefüggő területen, a megye nyugati felében, a Tisza jobb partján elterülő sík földön feküdt, a birtokok felett egységes uradalmi szervezet nem alakult ki. Ezt már a két ág, a Marcell-utódok és fancsikaiak korai elkülönülése is lehetetlenné tette, de uradalmi szervezet külön-külön az ágaknál sem jöhetett létre, mivel ennek útjában állottak az ágak további szétágazásai. Különösen gyors volt a fancsikai ág szétesése, melynek birtokán, Fancsikán és a verbőci birtokrészen a nemzedékek eltérélyesedésével egyre több nemesi kúria sorakozott egymás mellé, korán egyengetve a későbbi kúriális község kialakulásának útját. Ez a folyamat természetesen párhuzamosan haladt a fokozatos elszegényedéssel s a nagyszámú ugozsai kishemesség életformáihoz s érdekköréhez való alászállással. Így a fancsikai nemesek valamelyikét ez időben már csaknem állandóan az alispánok vagy szolgabírók között találjuk.

A XIV–XV. században a nemzetségi birtokok zömét kezükben tartó Marcell-utódok is számos családban ágaztak szét, melyek főleg Ardón, Mátyfalván, Újhelyen és Verbőcön építettek fel kúriáikat. E családok azonban a XVI. század közepéig az Újhelyi-ág kivételével kihaltak s így a Marcell-ág birtoka a már megindult széttagolódás után a XVI. században ismét egy család kezében egyesült. Homogén birtoktest azonban ekkor sem állott elő, mert eladott portiók, nőági jussok és záloglások egyes részeket a birtoktestből kikapcsoltak s az osztódás folyamata is mindjárt újra kezdődött az együvé került Újhelyi-birtokokban, úgyhogy a XVII–XVIII. században – miként látni fogjuk – a nemzetségi birtokterület jó része már kishemessi vidék jellegével bírt.

A birtokos családok e szétágazása, a birtokok osztódása és a kúriák szaporodása a nemzetségi birtoktesten működő nemzetségi erők szempontjából nem közömbös, mert a folyamat a helyileg együttélő közösségekbe olyan réteget visz be, mely a magyarság erőtényezőit gyarapítja s egyúttal kiegyensúlyozó erőként lép fel az esetleg különböző eredetű települések társadalmi életében.

A tíz nemzetségi falu közül négynek az eredete nyúlik vissza a nemzetségi birtoklást megelőző királyi uradalom korába. Ezek közül az 1260-ban már említett Karácsfalva a nyírteleki puszta részeként, tehát minden bizonnyal lakatlanul, Ardó és Rakasz pedig kifejezetten a legcsekélyebb népességgel került a nemzetség kezére. Ardón ez a csekély töredék kétségtelenül magyar, a falunak nevet adó királyi erdőővök maradványa volt, a rakaszi töredékre azonban éppúgy nem következtethetünk az egyetlen adatból, a falu bizonytalan eredetű nevé-

ből, mint az elsőnek megszerzett Verbóc esetleg szintén átvett szolganépére a falu szláv nevéből. Nyilvánvaló ugyanis és csaknem kivétel nélkül megállapítható, hogy az azonos nevet viselő folyó és parti település közül a folyó az, mely először kapott nevet s így a helységnév tulajdonképpen már a folyó neve alapján képződött. A Verbóc-patak mellett fekvő Verbóc helység szláv eredetű neve tehát a falu első megtelepülőinek szláv eredetére még nem szükségképpen, csupán arra mutat, hogy a királyi uradalom magyar szolganépének kitelepüléséig a folyó vidékén valahol maradtak fenn a folyó szláv nevét fenntartó szórványok.

A négy falu közül tehát, melyet a nemzetség már némi települési kerettel vett birtokába, három részlegesen vagy teljesen kétségtelenül újra telepítésre várt s minthogy a további hat falu merőben a nemzetség alapítása volt, a nemzetségi birtokok népét jóformán a nemzetség által felépítettnek tekinthetjük. A telepítés tervszerűségére és közös formájára mutat a nemzetségi birtoktest települési vidékének már a legrégebbi adatokban kifejezésre jutó magyar egysége is. A merőben saját alapítású hat falu neve mind magyar eredetű s ezek közül kettő (Újhely, Újlak) az alapítás mozzanatát örökíti meg, a többi négy (Fancsika, mely Foncsika comes, az első birtokos nevét viseli, Mátyfalva, Kérő és Dob) személynevből ered vagy abból eredőnek látszik. Az egyes faluk jobbágyalakosságáról fennmaradt legrégebbi jobbágy-családnevek, melyek a település első szakának jellemző jegyei, nyelvi alak szerint a következő megoszlást mutatják:

	M	Sz	N	B
Verbóc 1372–1552.	8	–	–	1
Ardó 1454–1552	13	–	–	7
Rakasz 1444–1560.	8	2	–	5
Karácsfalva 1470–1522	26	1	1	2
Újhely 1334–1551.	27	1	1	5
Újlak 1490–1524	20	–	–	8
Mátyfalva 1470–1525.	22	–	–	3
Fancsika 1551.	4	–	–	–
Összesen:	128	4	2	31

A korán elpusztult Dobról és Kérőről személynevek nem ismeretesek, a nemzetségi birtokoknak a fenti számokban élesen kifejezésre jutó magyar jellegéből azonban következtetni lehet, hogy a nemzetségi birtokok közepébe eső két kis saját telepítésű falu, Dob és Kérő is magyar eredetűek és magyar jobbágynéppel lakottak voltak.

Az összefüggő nemzetségi birtokoktól távol eső s már a nagyszőlősi hegyvidék települési köréhez tartozó Rakasz hely-

zete és társadalmi fejlődése lényegesen elüt a nyugati tömbétől. A rakaszi határ kezdetben a nagyszöllősi hegységen keresztül a Borsova völgyéig terjedt, a hegyi határ jó részén azonban a XIV. század közepe táján rutén települések keletkeztek. A nagyszöllősi hegység egész vidékén fokozatosan széthullámzó rutén települési áramlat, mely már a lakatlan hegyi terület megszállása közben behatolt néhány szomszédos, korábbi eredetű magyar faluba s később teljes súlyával nehezedett rájuk, az elsők között találta útjában a testvérfaluitól elkülönítve álló Rakaszt, mely korán el is ruténesedett. E folyamat kezdetei már kifejezésre jutnak a fenti rakaszi személynevekben is, különösen a nevek folyamatszerű csoportosításában:

	M	Sz	B
1444.	2(2) ¹	–	–
1548.	2(2)	–	2(2)
1549.		2(2)	
1560.	4(6)	–	4(8)

A rutén hullám hatása tehát Rakaszon csak a XVI. században mutatkozik, ezután azonban a folyton újabb beköltözőkkel gyarapodó ruténség rohamosan foglalja el a visszaeső magyar elem helyét, mely pedig a rutén betelepülést megelőzően a faluban egyedüli népi tényezőnek látszik lenni. A XVI–XVII. századból ugyanis a falu területéről 27 földrajzi nevet ismerünk s ezek az egyetlen bizonytalan „Zaskas” (?) nevű föld kivételével vagy teljesen magyar eredetűek vagy szláv eredetű kölcsönszavakból alakult s magyar szóval összetett patak- és dülőnevek. (Nagy Láz, Bartha Láza, Gálod mező, Hosszú láz, Deák laza, Szalva fő, Jászol patak.) Két névben (Kojta havasa, Maloda Tisza) tiszta magyar-szláv összetétel ismerhető fel, de az utóbbi kevert 9 név is csupán 1546. óta fordul elő forrásainkban. A magyar földrajzi nevek és az 1444-ben szereplő két jobbágy magyar családneve (Fodor, Lökös) nem hagy fenn kétséget a felől, hogy a XVI. században már erős rutén réteget tartó, a XVII–XVIII. században pedig már rutén jellegű, de jóval a ruténség ugocsi jelentkezése előtt települt falu eredetileg a magyarságé volt. A magyarság korai elhanyagolásának okait nem ismerjük, de utalhatunk a tiszavölgyi magyar vidék többi falvainak hasonló s már okaiban is megvilágítható sorsára, melyről később fogunk szólni.

A nemzetségi birtokoktól elkülönülten álló s korán eltérő fejlődési útra lépő Rakasz adatainak a nemzetségi birtokok fenti összetett adataiból való kiemelésével még jobban kidom-

¹ A zárójel között levő számok azt mutatják, hogy az előző számokkal jelzett neveket hányan viselik a megadott forrásban.

borodik a megye nyugati sík felén egy tömbben álló többi nemzeti birtok magyar települési jellege. E falukban olyan családnév, mely magyar eredetűnek nem – bár határozottan másnak sem – ismerhető fel, számottevő arányban csupán a rutén települési vidékhez erről az oldalról legközelebb eső Ardón fordul elő, mintegy előjelül a később itt is bekövetkező rutén térfoglalásnak. Az egész tömb magyar eredetét és a vidék magyar települési jellegét azonban a csekély arányban megfigyelhető nem-magyar, vagy magyarnak fel nem ismerhető elem nem teszi vitássá, annál kevésbé, mert a vidék földrajzi nevei is kevés kivétellel magyar eredetűek. Azoknak a földrajzi helymegjelöléseknek, melyek forrásaink tanúsága szerint az egyes községek területén a XVIII. század végéig éltek, következő a nyelvi megoszlása:

	M	Sz	M+Sz	B	M+B
Verbőc	54	5	4	1	1
Tiszaújlak	56	1	7	1	–
Tiszaújhely	64	2	9	5	1
Szőlősvégardó	17	1	1	2	–
Rakasz	17	–	9	1	–
Karácshalva	8	1	–	–	–
Mátyfalva	52	3	1	5	1
Fancsika	40	2	1	2	–
Összesen:	308	15	32	17	3

A magyar földrajzi helymegjelölések mellett törpe számban szereplő szláv eredetű nevek, melyeket ily számra is csak a községenkénti felsorolás emelt fel,¹ jobbra folyóvizeket jelölnek s régóta élnek, valószínű tehát, hogy az itt talált ősi szláv szórványokból származnak. Ezeket a neveket hasonló jelek alapján a nagyszőlősi hegység lábainál és a Borsova völgyében is megfigyeltük.

A Hontpázmányok e síkvidéki birtoktömbje szívta fel pusztáként a XV–XVI. század folyamán az ugoicsai királyi uradalom két korai magyar telepítését, Isóföldét és Lápót is. Mindkettő szerepel már 1260-ban, Isóföldre azonban lakott helyként többé nem fordul elő. Láp csak a XVI. században néptelenedett el.

¹ Vannak ugyanitt a fenti számban képviselt földrajzi nevek között olyanok is, melyek több helységben is szerepelnek s a valóságban egy-ugyanazon tájélem – leginkább folyóvizek és patakok – megjelölésére szolgálnak. Ezek a nevek a fenti számokban is – minthogy az egy-egy helység területén élő neveket külön csoportosítottuk – többszörösen felvételtek. Mivel pedig leginkább éppen a folyónevek a szláv eredetű nevek, ez a többszörözés a szláv nevek javára esik.

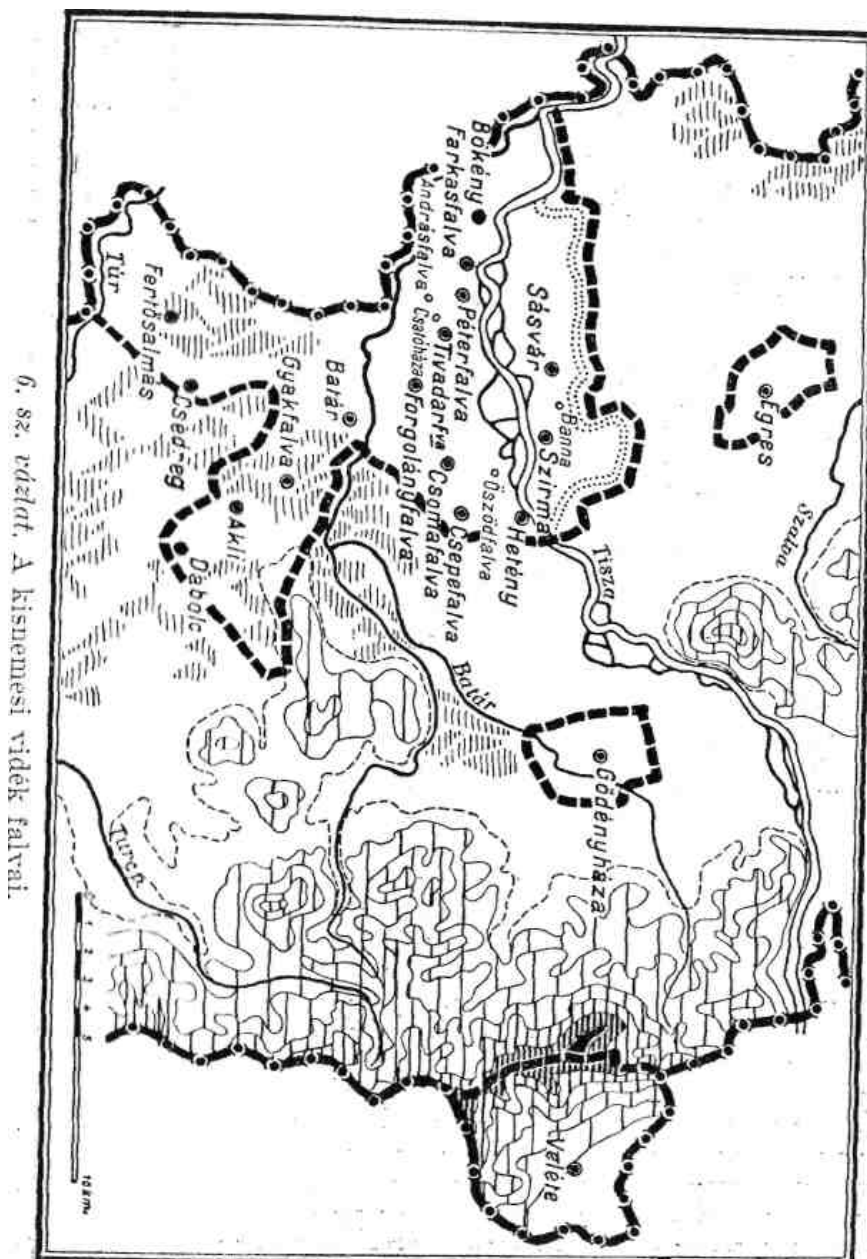
5. A kismemesi vidék.

Az a terület, amely a megye nagyobb nyugati sík felében nem tartozott a három nemzetségi nagybirtok keretei közé, nagyságra is számottevő, településekben pedig már a XIV. századtól a leggazdagabb része volt Ugocsa megyének. Ez a terület társadalmilag különálló egységet alkotott, mert az itt levő települések kisbirtokokon jöttek létre, melyek legtöbbször végül közzogilag is kismemesi község alakult ki. Ez tehát az a települési terület, melyet eddig is a „kismemesi vidék” név alatt említettünk.

E vidékhez tartoznak mindazok a faluk, melyek észak felől a Tisza folyása, nyugat felől a megye, dél felől a Káta nemzetség uradalmának északi határa, kelet felől pedig a nyalábi uradalomhoz tartozó Feketeardó és Gyula közé eső területen keletkeztek, tehát: Bökény, Farkasfalva, Andrásfalva, Csatóháza, Péterfalva, Tivadar, Forgolány, Csoma, Öszödfalva, Csepe, Hetény, Batár, Gyakfalva (később Nevetlenfalu), Akli, Dabolc, Csedreg és Almás. Ide tartozik továbbá a területileg is idefüggő, de már a Tisza északi partjára eső Szirma és Sásvár, valamint ide számítható a területileg összefüggő vidéken már kívül, a Tisza völgyébe eső Gődényháza, sőt kezdetben a Gutkeled-, Hontpázmány-birtokok és Nagyszöllős által közrevelt Egres is, mely a nemesi vidéken szintén kívül esik. A megtelepülés első korszakában a kismemesi területen találkozunk még Bónya, Laskod és Szénamező neveivel is, nem állapítható azonban meg, hogy e „possessio”-k, melyeket csak 1300–1400 között a legrégebb adatok jelölnek így s ezután pusztaként vagy egyszerű dűlőnévként szerepelnek, valaha is lakott helyek, falutelepülések lettek volna.

A vidék egységét kifejező közös vonásokon belül a felsorolt települések eredetében és belső jellegében különbségek figyelhetők meg s az egyes községek további fejlődése sem haladt egy úton előre. Így vannak e vidéken olyan faluk, melyeket királyi adomány nemesi birtok gyanánt juttatott birtokosaik kezére, vannak viszont olyanok, melyek adománybirtok jegyeit nem viselik magukon. Egyes falukat a kismemesi soraiban élesen felismerhető családok maguk alapítottak, mások a kismemesi közösségbe, mint korábbi alapítások, már adott települési keretekkel léptek be. A további fejlődés főként abban a tekintetben állít fel választófalakat, hogy valamely faluban túlsúlyra jutott vagy éppen egyedüli közösségi tényező lett-e a nemesi lakosság, vagy pedig a falu – bár kismemesi birtok ugyan – de mégis jobbágyfalu maradt-e.

A nemesi vidék szűkebb egységeként jelentkezik a Tisza déli partján egy vonalban sorakozó Bökény, Farkasfalva, Péter-

falva, Csatóháza, Andrásfalva, Tivadar, Forgolány, Csoma, Öszödfalva s a Tisza másik partján ezekhez kapcsolódó Sásvár és Szirma településcsoportja. Külön csoportot képeznek a közös törzsből származó csepei és almási nemesek birtokai: Csepe s a tőle különálló Csedreg és Almás. Külön-külön törzset képviselnek a nemesi tömbben a hetényi, dabolci és gödényházi nemesek és ismét eltérő jelleget viselnek egyenként is Batár, Akli, Gyakfalva és Egres, melyeket már lazább szálak fűznek a nemesi vidékhez.

*

A Bökénytől Szirmáig húzódó tiszamenti településcsoport eredete a megye múltjának egyik legrögzíthetlenebb kérdése, melynek megoldásához több úton is el lehet indulni, végül ugyanannyi eredményhez jutva.

A legrégebb adatot, mely e településcsoportra vonatkozik, Béla ifjabb király 1230. évi oklevele tartalmazza. Az oklevélben a király megerősíti Farkas nevű serviensét két és fél ekealja terület birtokában. E földet Farkas két testvérével együtt II. Endrétől az ugocsamegyei Bökény „terra”-ból kapta adományba, az adomány tehát egyúttal Farkasfalva keletkezésére is reávilágít, mert – bár Farkasfalva okleveleinkben csak a XIV. század első felében tűnik fel – nem lehet kétséges, hogy a ma is Bökény mellett fekvő Farkasfalva az 1230-ban említett Farkas nevét viseli nevében. Béla ifjabb király a megerősítő oklevélben Farkast arra kötelezte, hogy a jövőben az adományozott földön királyi udvarának szolgáljon s megtiltotta, hogy az ugocsai ispán bármiként háborgassa őt.¹ Kél évtized múlva a településcsoport egy másik falváról, Szirmáról is hallunk. Bizonyos Botheus (Mylethe fia) ugyanis 1251-ben Dénessel és Myhalcz-cal (Farkas „Hadnagh” dictus fiaival) a váradhegyfoki konvent előtt megosztozott Szirmán, két egyenlő részre osztva azt.²

A legközelebbi adatot csupán félszázad múlva, egy 1300-ban kiadott oklevélben találjuk. Az oklevélben Forgolány fia Domokos, Öszény fiai Öszöd és Pál, János fiai Péter és Pál,

¹ Hazai okm. VII. 19.

² Ujh. Dl. 38124: Vajjon Farkas Hadnagy nem volt-e egy személy a bökényi földből megajándékozott Farkassal? Adataink e kérdés eldöntésére nem elégségesek, csak az állapítható meg, hogy később e kismemesi vidék kismemesi családait rokoni szálakkal kibogozhatatlanul összeszöve találjuk. Lehetséges, hogy egy korai szál, mely a szirmaiak és farkasfalviak közé fonódik, Farkashoz mint közös őshöz vezet vissza. Komáromy (17–18) is valószínűnek tartja, hogy egy Farkasról van szó a két oklevélben.

Tywadar fiai Abram „ugocsai” nemesek¹ Kopasz Miklóst tiltják a birtokaik között fekvő és azokkal szomszédos Sásvár és Bónya elidegenítésétől, kijelentvén, hogy a két birtokot készek akár megvásárolni, akár elcserélni, de nem engedik meg, hogy idegen férközzék közéjük. Forgolány-, Tivadar-, Öszöd- és Péterfalva,² melyek Sásvárral ma is szomszédosak, nyilvánvalóan a Kopasz Miklós elleni tiltakozók nevei között említett Forgolány, Tivadar, Öszöd és Péter neveit viselik s reájuk mint alapítókra mutatnak vissza.³ Ebből viszont arra is lehet következtetni, hogy e település-sor 1260–1300 között keletkezhetett. A tiszamenti településcsoport többi falui: Andrásfalva, Csatóháza és Csoma, melyek a Péterfalva-Öszödfalva település-sorra esnek, okleveleinkben a róluk nevezett családok neveiben és csak a XIV. század második felében tűnnek fel, eredetük azonban minden bizonnyal közös volt az előbbiekével és egy időre is esett azokéval, miként fejlődésük egész menete is közös volt.

Az egyetlen Farkasfalva kivételével tehát a településcsoporthoz tartozó többi birtokoknál nincs nyoma annak, hogy milyen módon jutottak birtokosaik, a falualapítók kezére. Arra azonban az 1300. évi oklevélből mindenesetre következtetni lehet, hogy a birtoklás jogi forrása közös volt s ez a jog nem a vérségen alapult. Forgolány fiai és társai ugyanis nem a vérség, a közös leszármazás címén, hanem a szomszédság jogán jelentették be tiltakozásukat Sásvár és Bónya elidegenítése ellen. Ez a szomszédság azonban nem pusztán véletlen volt, Forgolá-

¹ „nobiles de Ugacha.” Tört. Tár. 1903. 119–120. A megyében volt ugyan „Ugocsa” nevű birtok is, mely Szászfalu mellett, tehát a kisenemesi területhez közel állott, az 1300. évi megjelölésben mégsem a birtok, hanem a megye neve szerepel. Eltekintve ugyanis attól, hogy a korán elpusztult Ugocsa falu, valamint Sásvár és Bónya nem voltak szomszédosak, Öszödék nem az Ugocsa nevű faluban, hanem a saját neveiket viselőikben voltak birtokosok s ezek valóban összefüggő területet is alkottak az elidegenítéstől letiltott Sásvárral és Bónyával. A hasonló megjelölés, mely a társadalmi közönséget hangsúlyozza, nem ritka: „nobiles de Thurocz, nobiles de Lyptou, nobiles do comitatu Castriferrei, nobiles de Symigio, nobiles de comitatu Tolnensi, Poseniensi”. Váczy, A királyi serviensek és a patrimonális királyság. Száz. 1927.379.

² Péterfalva nevű falut (villa Petur) Ugocsa megyében ugyan már említ 1220-ból a Várad Regestrum is (Reg. Var. 246.), ez azonban aligha lehetett azonos a ma is fennálló Péterfálvával, minthogy az utóbbi az 1300-ban említett tiltakozók neveit viselő faluk sorjában áll, ezekkel tehát közös s a XIII. sz. elejéig nem nyúló eredetet sejtet. A Várad Regestrumban említett falu talán a tatárjárásban pusztult el.

³ A megnevezettek közül egyesekkel 1300-ban más helyen is találkozunk: Gábor fia János ellen másokkal együtt alperesként szerepelnek Fulguran fiai Domokos és Lőrinc, Euzen fia András, Akus fia Guba. (Zichy I. 101). Az itt nevezett András lehet a névadója a Tivadar- és Forgolányfalva szomszédságában megtelepült, de a XVI. sz.-ban elnéptelenedett Andrásfálvának.

nyékat valami kapocs mégis összefűzte, hiszen éppen azért tiltották le Sásvár és Bónya elidegenítését, hogy „idegen” ne férközhessenek közéjük. Ha pedig a kapocs nem vérségi volt, nyilvánvalóan csak társadalmi lehetett, így tehát Forgolányékban egy közös társadalmi csoport elemeit kell szemlélnünk.

Az a kérdés tehát, hogy eredetre mi volt ez a társadalmi csoport, az árpádkori társadalom milyen elemeiből formálódott ki ez a kisbirtokos réteg, mely a XIV. században már a kisenemesi rend egységes zömében jelenik meg előttünk.

A megye történetének alapos búvárlója, Komáromy András szerint, aki maga is az ugocsamegyei nemességből származott, az öszödfalvi, forgolányi, tivadari, szirmai és farkasfalvi nemesek ősei várjobbágyok voltak.¹ Ismerünk is egy oklevelet, mely Ugocsa vármegyében valamivel korábban várjobbágyokat említ.² Ha ez az adat elég volna arra, hogy a várjobbágyok nyomainak keresésére induljunk, valóban nem találhatnánk meg máshol őket, mint e kisenemesi falukban, melyeket külső jegyeik – a birtokok kicsiny, alig néhány ekényi kiterjedése, sűrű közelsége és már a kezdettől fogva kisenemesi községek kialakulása felé tartó fejlődés – valóban hasonlatossá tesznek a várjobbágyfalukhoz. Maga az a körülmény, hogy 1300-ban e kisbirtokosokat nemeseknek nevezték, még nem gyengítené meg e feltevést, mert hiszen a várjobbágyság tömege ez időben már az egész országban a kisenesség rendjébe illeszkedett. Egyáltalában kérdéses azonban, hogy Ugocsa megyében volt-e várispánság. Hiányzik ugyanis ennek legfontosabb feltétele, a megye királyi vára, minthogy Nyalábvár, mely az összezsugorodott királyi uradalom központja volt, csak az 1310-es években kezd szerepelni,³ amikor az izmos kisenesség társadalmi nyomása alatt már a nemesi vármegye körvonalait is kibontakozni látjuk.⁴ Ha pedig nem volt a királyi vármegyének vára, bizonyára nem voltak várjobbágyai sem s ez esetben az említett 1282. évi oklevél kezdő sorát, mely a megyében egyedül említ, de akkor is egyéb társadalmi elemek között várjobbágyokat, csupán az ok-

¹ Komáromy 27, 32, 43.

² László király 1282-ben „nobilibus, iobbagionibus castrensibus et aliis omnibus tam hospitibus, quam aliis cuiuscunque conditionis hominibus... megparancsolta, hogy Mihály comesnek s fiainak, István mesternek és Pálnak, mint a megye parochiális comeseinek engedelmességeskedjenek s a szokásos szolgálatokat teljesítsék. ... Fejér V. 3. 115–116. V.ö. Pesty Frigyes, A magyarországi várispánságok története, különösen a XIII. sz.-ban.. Bpest, 1882. 520–521.

³ 1315: Per. 1360. F. 3. Ns 23; 1320: Hazai okl. I. 193; Komáromy, Száz. 1894. 494.

⁴ Legalább is ennek jelétül tekinthetjük, hogy – miként láttuk – az 1290-es években a megyében az alispán mellett már 4 szolgabíró működött (I. 40. l.-on)

levél bevezető formulája egy különösebb jelentőség nélkül ismétlődő kifejezésének tekinthetnénk.

A várjobbágy-eredet, további gyöngéje az a körülmény, hogy az említett 1230. évi bökény-farkasfalvi oklevél volta-képpen meg is nevezi Farkas társadalmi helyét, a király saját serviensének nevezvén őt. Tudjuk, hogy a királyi serviens és a várjobbágy nem volt azonos társadalmi elem, a várjobbágy-ságot tehát éppen ez az oklevél cáfolja meg elsőnek. E meggondolás alapján tehát a tiszamenti, bökény-szirmai település-csoportban királyi servienseket lehet tekintenünk, akik a rendi keretek kijegecesedésekor általában szintén a kishemesség sorában találták meg helyeiket. Egyelőre tehát több valószínűség szól a serviens-, mint a várjobbágyelmélet mellett, nem hagyván kívül azt a szempontot sem, hogy Forgolányfalva problémája sokkal inkább beleilleszthető a serviens-, mint a várjobbágy eredetbe. A falu névadója, Fargalan-Fulguran-Fulgiar comes ugyanis, miként más helyen kifejtettük,² valószínűleg a flamand-szász vendégek közül való volt s szokatlan társadalmi helycserével került a magyar származású kishemesei rétegbe. Ez a helycsere mindenestre sokkal könnyebben elképzelhető, ha az ugozsai kishemeseiben eredetileg királyi servienseket, mint várjobbágyokat tekintünk.

A székely Sásvár megyéről közelmúltban napvilágot látott oklevél adatai egyformán ellene szólnak a várjobbágy- és a serviens-eredetnek s nem kevesebb joggal érvelnek az eredet egy harmadik lehetősége mellett.

A kérdéses oklevelet Károly Róbert adta ki 1323-ban, előadva, hogy bizonyos Domokos, Salamon fia, „de generacione Syculorum de Saswar” kérte, hogy mivel földjéről a békétlen idők miatt régen elidegenedett, engedje meg neki földjére való visszatérését. A király vizsgálatot kért az esztergomi és egri káptalanoktól. Az előbbinek jelentése szerint Domokos tanúkkal bebizonyította, „syculum in comitatu Saswariensi, de Temus, de Nagh Lweun apud sanctum Johannem se esse.” Az egri káptalan is azt jelentette, hogy Domokos valóban „verus Syculus de generacione Syculorum de Saswar” s hogy „in Magna Luew de Themusy Zekul” örökös birtoka van. A király ezek alapján megengedte, hogy Domokos visszatérjen birtokára s a királyunk nemzetsége törvénye szerint teljesítendő szolgálataira. A király 3 év múlva, 1326-ban az említett székely Domokost (Dominicus Siculus), aki ekkor bizonyos Iván serviense volt, hadi érdemeiért „inter alios Syculos” azzal a kiváltsággal

¹ V. ö. Váczy id. tanulmányát, mely a kérdés irodalmát is nyújtja. Száz. 1927.

² L. a Második Részben a Forgolány falunál elmondottakat.

tüntette ki, hogy ő és utódai bárhol szabadon üthetik fel residentiájukat, tehát akár Senyő nevű szerzett birtokán, akár más-
hol az országban s nem kényszerítheti senki a székelyek közös
helyére való visszatérésre („ad communem locum Syculorum”).¹

Bár az országban több Sásvár és Sasvár is volt s a tren-
csénmegyei Sasvár szomszédságában Székely és Nagy-Lévárd
(Nagy-Lövő?) nevű falvak is vannak, a szóban forgó széke-
lyeket mégis elsősorban az ugocsamegyei Sásváron kell keres-
nünk.² A Tiszántúlon ugyanis nemcsak Lövő és Székely, hanem
közel ezekhez található Senyő is, a Tiszántúlon pedig más Sás-
vár az ugocsain kívül nincs. Az sem közömbös, hogy az Uke-
tyevith-Fazekas per, melyben az említett oklevelet a XIII.
században felmutatták, a tiszántúli kerületi tábla előtt folyt.
Ha e megfontolások alapján az oklevél közzétételével együtt
elfogadjuk, hogy az oklevélbeli Sásvár azonos az ugocsa-
megyeivel, az ugocsai tiszaparti kismemesi rétegben, eredetileg
határőrzésre rendelt székelyek utódait kell tekinteni, akik a
sásvári gypűnek a mármarosai völgybe történt kihelyezésével³
földjeiken visszamaradva az ugocsai comes hatósága alá kerül-
tek s később a megyében megtelepült más kisbirtokos elemek-
kel együtt a kismemesi rendbe jutottak.

Az oklevélben megnevezett székely Sásvár-megyének az
ugocsai Sásvárhoz való kapcsolása azonban nem tekinthető
vitán felül állónak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni például,
hogy Nagylövőt és Székelyt az oklevél Sásvár megyébe helyezi,
holott ezek szabolcsi vidéke és az ugocsai Sásvár messze esik
egymástól. Megtörténhetett ugyan, hogy Sásvár a szabolcsi
székely őrségnek egy előretolt állomása volt s az egymástól
távol fekvő székely őrségek közös „megyé”-t képeztek, az azon-
ban már alig hihető, hogy a székely határőröknek Ugocsában
semmi egyéb nyoma nem maradt volna.⁴ A XIII. sz.-ból s a
XIV. sz. elejéről ugocsai dolgokkal számos oklevél foglalkozik

¹ A két oklevelet Lajos király 1365-ben privilegiális levélben átírta s ennek
alapján tette közzé Jakubovich: Ugocsa-szabolcsi székelyek a XIV. sz.-ban.
MNy. XXVII. 205–209.

² Bizonyos Sasvár-megyéről más adatok is szólnak, ezek azonban kétség-
telenül a trencsén megyei Sasvárra vonatkoznak. V.ö. Pesty Frigyes, A magyar-
országi várispánságok története, különösen a XIII. sz.-ban. Bpest. 1882.
397–400.

³ A királyi ház mellett levő Felsőszász 1272. évi kiváltságlevele a gypűt
már Mármarosban említi: „indagines silvae Maramarosi”. Per. 1272. F: 1. Ns 2;
Fejér V. 1. 176–177.

⁴ Tudunk bizonyos Fülöpről, aki „sagittarius de Saswar” volt s akinek
Erzsébet királyné 1229-ben egy ekealja földet adott Szepes megyében a szepesi
nemesek joga szerint. (Orsz. Ltár, Máriássy lt. Ns 3.) Lehetett a trencsénmegyei
Sasvárról való is.

s ezek egyikében sincs szó székelyekről. Az sem közömbös, hogy a tiszaparti sásvári magyar település-csoport nyelve a szomszédos szatmármegyei tiszaháti magyar nyelvjárásával alkot közös egységet.¹ Figyelemre méltó továbbá, hogy a Salamon fia Domokos székelységéről tanúskodó személyek között egyetlen ugocsamegyeit sem tudunk felismerni, a tanúk tehát nyilván a szabolcsmegyei vidékről valók voltak.² Ezzel szemben valószínűnek kell tartanunk, hogy Sásvár eredetileg valóban védelmi pont, gyepüörség volt. Neve („vár”) s a máig élő hagyományok egyformán e mellett szólnak.³

Végül is tehát három feltevést sorakoztathatunk fel az ugoc sai tiszamenti bökény-szirmai kisenemesek eredetéről, a nélkül azonban, hogy a rendelkezésre álló adatok mellett valamelyik is döntő elsőbbségben volna részesíthető.⁴ Nincs kizárva az sem, hogy a különböző időpontból származó adatok voltaképpen csak különböző fázisait vetítik elénk valamely egységes fejlődésnek. Lehetséges például, hogy azok, akiket a XIII. sz.-ban királyi serviens állapotában találunk, a sásvári székelyek utódai voltak.⁵ Végül is nyitva kívánjuk hagyni a kérdést s bizonyosan csupán azt állapíthatjuk meg – s ez megállapítható akármelyik feltevés esetén is –, hogy e tiszamenti falvak alapítói szabad kisbirtokosok voltak, akik a társadalmi fejlődés megfelelő szakaszában a kisenemesség osztályában foglalták el helyeiket.

¹ Csüry. A tiszaháti és ugoc sai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. M. Ny. XXV. 11–16.

² Föl kell vetni, hogy az oklevél által említett Sasvárbán nem a szatmármegyei Sárvárt, kell-e tekinteni, mely a szóbanforgó „sásvármegyei” székely községekhez közel esett s melyet a Váradí Regestrum valóban, bár hibásan, „Sasvár”-nak írt. Reg. Var. 216.

³ A hagyomány ma is azt tartja, hogy Sasvárt és Szirmát, valamikor teljesen körülvették a Tisza ágai s e megközelíthetetlen szigetről védtek a vidéket. (Dr. Szirmai Fóris László p. u. min. titkár úr szóbeli közlése.) A Sásvár és Szirma felett, húzódo morotvák én halványok nem hagynak fenn kétséget a felől, hogy a Tiszának egykor itt volt, vagy legalább is itt is volt folyása s így eredetileg Sásvár és Szirma a többi várjobbágy eredetű birtokkal területileg is szorosabban összefüggött.

⁴ Váczy a Farkasnak szóló 1230. évi adománylevelével alapján királyi hűbérekről, praedialisokról szól Ugocsa megyében. Id. m. 379.

⁵ A kisenemei vidék földrajzi helyzetéből is arra kell következtetnünk, hogy e vidék Forgolányék falualapításai előtt sem volt települési kereteken kívül álló. Nem lehet ugyanis elképzelni, hogy a királynak az ugoc sai néptelen területre először kitelepülő népei a Tisza mentében úgy jutottak volna el a tovább eső nagyszőlősi, királyházi, ugoc sai (a falu) stb. vidékre, hogy ezt a területet, melyen keresztül kellett haladniok s amely a mezőgazdasági termelésre Ugocsa-ban a legkedvezőbb volt, nem vonták volna a királyi uradalom gazdaságainak keretei közé.

Az előbbi tiszaparti település-sorhoz kelet felől Csepe sorakozik s a csepei és almási nemesek, akikről először 1319-ben és 1320-ban hallunk osztozkodásaik kapcsán, az előbbi bökény-szirmai csoport kisbirtokosaihoz eredetre nézve is közel állónak látszanak. Az 1319. évi osztozás alkalmával Ákos fiai, Guba comes, Péter és Máté egy részről, Mikó fia Miklós s Furtes fia Péter más részről a megye délnyugati szélén fekvő Csedreg és Almás nevű birtokaikat határolták el egymástól. Csedreg Ákos fiainak jutott, akik a csepei Ákos és Zoltán családok ősei voltak, Mikó és Furtes fiai, az almási nemes családok ősei pedig Almást kapták. A következő évben Ákos és Furtes fiai a Sásvárt és Bónyát 1300-ban elidegeníteni szándékozó említett Kopasz Miklós fiával, Istvánnal léptek osztályos egyességre, melyben az Ákosfalva, másként Péterfalva¹ nevű erdős birtokukat (később Telki, végül Csepe), mely a serviensek Csoma és Öszödfalva faluinak szomszédságába esett, két egyenlő részre osztották fel. Ákos, Mikó és Furtes eredetéről s birtokaik megszerzéséről nincsenek adataink, az osztályozások azonban arra mutatnak, hogy közös törzsből származtak. Sőt az a körülmény, hogy Csepén Kopasz Miklós fiával osztoztak, közös eredetre utaló rokon szálakat sejtet a bökény-szirmai település-sor kismanességével is,² melynek tömegében ez esetben a csepei és almási nemesek éppúgy kiemelkedő törzset alkottak, mint a Kopasz Miklóstól származó sásvári és szirmai nemesek.

A kismanesség másik izmos törzsének, a hetényi nemeseknek az ősei már a megye települési vidékeinek a kialakulása után költöztek ide idegenből s birtoklásuk kifejezetten királyi adományon alapult. III. Endre király ugyanis 1295-ben megerősítve a IV. László király által 1273-ban kötött, majd 1280-ban általa megerősített birtokcserét, Szántóért (Abauj?) az ugoicsai Hetény és Veléte terra-kra az új birtokosoknak: István fiának Miklósnak, Othobar fiainak Kozmának és Mikónak, továbbá Cheburka fiainak Jánosnak és Janusnak adományt adott. A tiszamenti Hetény és az Avas hegységnek a mármarosai völgy felé néző bükkerdős, sziklás oldalán álló Veléte tehát nem volt merőben új alapítás, az új birtokosok azonban, akik kúriáikat Hetényben építették fel, a korábbi, még a királyi uradalom által lerakott települések pusztá emlékeinél egyebet aligha találtak új birtokaikon. A hetényi nemesek megtelepedésük után megkísérelték birtokaik kiterjesztését s Tekeházára a XVI. sz. má-

¹ Nem azonos a Tivadarral szomszédos mai Péterfálvával, melyről előbb volt szó.

² 1300-ban is Gábor fiával, Jánossal szemben az említett kismanes-
ősök, Fulguran fiai Domokos és Lőrinc s Euzen fia András mellett együtt szerep-
el alperesként a csepei ős, Ákos fia Guba. Zichy I. 101.

sodik felében sikerült is jogaikat elismertetni, a Drág és János vajdák, majd a Perényiek kezén kialakuló nagy nyalábi uradalom azonban terjeszkedésüknek útját elvágta s a XV. sz. elején már Tekeháza is az uradalom részévé vált.

Miként Tekeházát, a gödényházi nemesek birtokát is körülölelte a nagy uradalom, az utóbbiak azonban a birtokban mindvégig fenn tudták magukat tartani. A korán elterebélyesedő gödényházi nemesek az ugozsai birtokra a szatmármegyei Szamos-hátról költöztek fel a XIII. sz. második felében. Birtokukon előzőleg az ugozsai királyi uradalom hospesei laktak, de ezek — valószínűleg a tatárjárásban — elhagyták helyüket s István király a hospes lakóitól elhagyott Tornateleket, mely az új birtokosok kezén a Gödényháza nevet vette fel, 1262-ben elcserélte Munkács fiának, Nekonak Adorján nevű szatmármegyei birtokáért. Az Adorjánról származó család leszármazottai, a jellegzetes gödényházi kismemesi közösség, a szamosháti nyelvjárás sajátságait máig megőrizte.¹

A jobbágytalan Gödényházához hasonló társadalmi képet mutat a kismemesi vidék déli szélén álló s először 1323-ban említett Dabolc falu is. A dabolci nemesek eredetéről semmit sem tudunk, valószínű azonban, hogy a kismemesi tömb egyik korán elszakadó kirajzása hozta létre. A kis falu és nemesi lakossága az Éger-mocsár közepében elszigetelt helyzetbe került s bizonyára ez is hozzájárult, hogy a dabolci nemesség az ugozsai kismemesség nagy keveredési áramlataiban alig vett részt.

*

A kismemesi vidék déli részeiben fekvő Batár, Gyakfalva és Akli az eddig megtárgyalt falukkal szemben a különféle elemekből összeforradó kismemesi tömbben ismét más típust képviselnek. Birtokosaik ugyan ezeknek is köznemesek voltak, de e falukban a nemesi udvarházak nem szaporodtak el annyira, hogy e faluk jobbágy-jellege elmosódott volna.

Batár eredetileg ugyan az ugozsai királyi uradalom flamand telepítése volt, azonban — miként előzőleg reámutatunk — flamand lakosai korán, valószínűleg már a tatárjárás-kor elhagyták. A XIV. sz. elején negyedrésze birtokával még bizonyos Fulgiari comes rendelkezett, aki egynek tekinthető a tiszamenti kisbirtokos-vidéken fekvő Forgalányfalva névadójával, a század közepén azonban már a Szatmár megye közeli részein birtokos Vetésyek kezére került. A vele szomszédos Gyakfalva és Akli eredetére adataink nem világítanak reá, mindkét falut a hasonló nevet viselő családok birtokában látjuk feltűnni, az előbbit csak 1360-ban, az utóbbit már 1323-ban.

¹ Csűry id. m. M. Ny. XXV. 11—16.

A Tisza északi vidékén nagy birtokok által körülvevett s a királyi uradalom által alapított Egres IV. László királynak Sung fiai, János és Teke részére 1284-ben tett adományával szintén köznemesi birtok lett A XV. SZ.-BAN KIBONTAKOZÓ hatalmas Perányi-uradalom azonban nagy nyomással nehezedett a birtokra s Sung utódai, az Egresyek fokozatosan átengedve jogaikat a Perányieknek, maguk a tiszamenti kismemesi vidékre, főként a közeleső Sásvárra és Szirmára húzódtak át s a falu a XV. sz. végén végleg kikapcsolódott a kismemesi csoportból.

*■

A kismemesi vidék községi településeinek kialakulása körülbelül egy évszázados fejlődés eredménye. Az első községek a XIII. sz. első felében kötődtek meg, de a legfiatalabbak sem később a XIV. középső évtizedeinél. A megtelepülési folyamat kiinduló és befejező pontjaira azonban csak 1—2 falu esik, a többi, a zöm települése ugyanarra az időre, a XIII. sz. utolsó évtizedeire vezethető vissza.

A megtelepülés időbeli egysége nem jelenti egyúttal — miként az elmondottakból kitűnt — a települések eredetének egységét is. Az ország lakatlan széleinek foglalására törekvő kirajzások hullámai különféle elemeket sodortak össze az ugoctai Tisza-parton a részben gyepűőr-serviens eredetű, részben királyi adományból származó nemesi birtokokra. Itt ott az új birtokos a településnek némi, az ugoctai királyi uradalom által lerakott alapjait már készen találta (Hetény, Egres, Batár), a legtöbb település azonban már eredetileg is és merőben kisbirtokos alapítás volt. A területileg egymáshoz közel eső és szűk községi határok felett rendelkező települések első magjai egy-egy családi udvarháznál, gazdaságnál aligha voltak egyebek s az idők folyamán e körül sorakoztak fel az újabb családi tűzhelyek, melyeket az első háznéphez tartozó gazda és szolgák leszármazottai s esetleg új szolgáló-, jobbágy-nép raktak. A Tisza partján álló közös eredetű faluk (Farkasfalva, Tivadarfalva, Csatóháza, Andrásfalva, Forgolányfalva, Péterfalva, Csomafalva, Öszödfalva), de mások is (Csepefalva, Gyakfalva), neveikben a birtokfoglaló és az első udvarházat felépítő birtokos ős neveit örökítik meg, akiket legtöbbször oklevélileg is fel tudunk ismerni.

A vidék benépesedésének folyamatát nagy mértékben megvilágítaná, ha a birtokszerző ős utódainak leszármazási vonalait s ezek mentén a települési keretek kiszélesedését és kitöltését nyomon követhetnénk. Ez azonban, jóllehet a kismemesi területről oklevelek nagy bőséggel maradtak fenn, nem vihető keresztül, mert az oklevelek a folyamat minden mozzanatát nem örökítik meg, de azért sem, mert az oklevelek nagyobb

számban csak a XIV. sz. második felétől szólaltathatók meg, ekkor pedig már egy-egy törzs szétágazása jelentékenyen előrehaladt. Péterfalvára például, mely a tiszamenti kismemesi vidék legnépesebb helysége s később az egész nemesi járás központja lett, a legrégebb adatok csak 1369-ből és 1377-ből valók s ezekben már négy ágból 12 „Péterfalvi” nevű nemes szerepel.¹ Sásváron is az 1356, 1365 és 1374 években a Sásvári család három különböző ágával találkozunk, a három ágban 7 fiági családtaggal.² A hetényi nemesek ősei már a XIII. sz. végén három ággal lépnek a cserével szerzett Hetény birtokába. A tivadarfalviak és csatóháziak között folyó határvitában 1379-ben úgy a Tivadarfalvi, mint a Csatóházi család három ággal vett részt, amaz 5, emez 8 fiági taggal.³

A Falunak nevet adó ősöktől tehát már 4–5 nemzedéken keresztül is egész sora, a családoknak származott le s népesítette be a kicsiny ősi birtokot. A gyors benépesülés következményeként jelentkezik itt-ott már a XIV. sz. második felében, általában pedig a XV. sz. folyamán, hogy egyes ágak külön családnevet vesznek fel, minthogy a falu nevéből képzett családnév egyedül már nem volt elég a megkülönböztetésre. E kismemesség körében leginkább az előd személyneve ragadt meg családnévként (például Péterfalván Barta, Beke, Bence, stb.), de a foglalkozás (például Borbély, Kántor, Szabó) s valamely testi sajátság (Szóke, Veres, Kis, Nagy, stb.) is gyakran lett családnévvé. A bővülő családnév jelentkezését számos esetben megfigyelhetjük, így pl. az 1503-ban szereplő 3 Péterfalvi Szabó elődei még egyszerűen Péterfalviak voltak.⁴ Az egyes faluk benépesülésének gyors ütemét szemlélteti, hogy a XV. sz.-ban is már jelentékeny számra emelkedett az általunk ismert külön családnevek száma, Péterfalván pl. 26-ra, Sásváron 16-ra, Dabolcon 15-re stb. Természetesen egy egy név alatt sokszor már ez időben is több család élt.

A családokhoz egy-egy falu körén belül nem egyenes vonal vezet, sőt a birtokvételek, cserék révén vérségileg idegenek is kerültek a közösségbe, bár ilyen estekről nagyszámú okleveleink csak ritkán szólnak. Annál gyakrabban előfordul, hogy a falukba a házasságok visznek be más falubeli idegen családokat. A természetben kiadott leányági birtokrészek gyakran telepedik meg másik faluból származó férj, vagy ha maga még nem, – az osztozás után gyermekei. A XIV. sz.

¹ Lel. Kom. jz.

² Károlyi okl. I. 260; Lel. Kom. jz.

³ Lel. Ug. Met. Ns. 25.

⁴ Péterfalvi Péter fia Mátyás volt, utóbbi fiai pedig: László, János, István, már Szabó-k. Lel. Stat. Kom. jz.

második felében például szirma-i Lökös testvére sásvári Demeter volt, fiait pedig már péterfalviaknak írták s Lökös és Demeter apja és nagyapja eredetileg is péterfalvi volt. Ilyen módon már kezdettől fogva nagy keveredés folyik a kismemesi vidéken, különösen a tiszamenti összefüggő gyepűőr-várjobbágy-serviens területen. A házasságok által létrehozott rokoni kapcsolatok a két család között gyakran vezetnek pereskedésre, főleg az anyai juss körül.

A folyton szövődő rokoni szálak keresztül-kasul hálózák az ugcasai kismemességet. A területről fennmaradt nagyszámú oklevél megközelítő képet tud adni a rokoni kapcsolatokról, melyek végül szinte az egész kismemességet egybefűzik. Az egyes családokból kialakuló nemesi közösségek keveredésének jeleit láthatjuk a más ugcasai kismemesi helységek neveit viselő családok neveiben is, így pl. a XIV–XV. sz.-ban Szirmayak Csomán és Péterfalván, Csomay-ak (vagy Csomák) Dabolcon, Farkasfalván, Forgolányban, Gyakfalván, Péterfalván, Sásváron, Gődény-ek, akik nyilván Gődényházáról erednek, Csomán, Farkasfalván, Öszödfalván és Péterfalván laknak – saját faluikon kívül. A kis nemesi faluk családainak keveredésére mutatnak – bár már kevesebb bizonyossággal – a különböző falukban fellelhető azonos családnév alatt élők is. Így például ugyancsak a XIV–XVI. sz.-ban Kallósokat Farkasfalván, Péterfalván, Sásváron, Szirmán, Zoltánokat Csedregen, Csépén, Csomán, Kántorokat Csomán, Péterfalván, Sásváron, Thormákat Dabolcon, Forgolányban, Szirmán, Supánokat Dabolcon, Péterfalván és Tivadaron, Dothorokat Hetényben és Szirmán stb. találunk. Egyforma családnévet ugyan nemcsak egyetlen családból leszármazottak viselhetnek, de az ilyen tömeges jelenségben lehetetlen valamelyes rendszerességet nem találni, annál is inkább, mert a különböző falukban lakó és egyforma családnévet viselő személyek közös származását, vagy legalább is rokonságát egyes esetekben oklevelek is kifejezik.

A keveredés és a rokoni kapcsolatok alig lépik át az ugcasai kismemesi terület határait, jóllehet a szomszédos Szatmár és Bereg megyékben hasonló jellegű népi vidékek nem messze esnek. A középkorban nem tudunk olyan rokoni szálakról, melyek ugcasai kismemeseket a szatmári vagy beregi kismemesi vidékek lakóihoz fűztek volna s csupán az ugcasai kismemesi családnevek között található szatmár- vagy bereg megyei helységnévből képződött néhány családnévből következtethetünk némi kapcsolatra.¹ Valósággal zárt társadalom tehát az ugo-

¹ A XIV–XVI. sz.-ban forgó 181 kismemesi családnév közül az Egyr, Járm, Mándy, Mikola, Sárközy, Uszkay szatmár-, a Farnosy, Gut, Jándy, Ke-repeci nevek bereg megyei helységekre, mutatnak, mint e családok bölcsőjére.

ugocsai kismemeseké s e zártság okát elsősorban a kismemesség jelentékeny tömegével véljük megmagyarázni, mely egymagában is le tudta vezetni a természetes keveredési mozgalmakat. Hozzájárult azonban a zárkózottság elmélyüléséhez a kismemesi családok fokozatos elszegényesedése is. Amilyen mértékben szaporodtak a családi tűzhelyek a szűk határu kis faluban, olyan mértékben osztódott fel egyre szűkebb szeletekre az ősi föld. A XV. sz.-ban már gyakran 1–2 jobbágyért, fél- vagy éppen negyed kúriáért, -telkekért, kicsiny szántó- és rét-darabkákért látjuk perben állni egymással az ugocsai kismemesi faluk lakosait. Így szállottak fokozatosan alább a jobbágyság színvonalához, egyre szegényedve és parasztosodva. A folyamat alatt felgyülemelő belső erők feszítő törekvéseire élesen világít reá az 1514. évi parasztlázadás, melynek a Felső-Tisza, vidékén lezajlott mozgalmában az ugocsai kismemességből számosan részt vettek, sőt azok élén állottak.¹ Természetes, hogy a szegényes anyagi lehetőségek határai közé zárták, kicsiny földjéhez kötötték az ugocsai kismemességet, mely tehát rokoni összefüggésbe más vidékek társadalmával az ösztönző anyagi lehetőségek hiánya miatt sem léphetett. Az ugocsai kismemesi vidék így különálló társadalmi szigeteket képezett, melyben az életnek is sajátos formái, szokásai és törvényei alakultak ki. A hetényi nemesek például 1481-ben azt állították az alispán előtt, hogy birtokaikat a régi privilégiumok értelmében és elődjük rendelkezése szerint mindig nemre való tekintet nélkül örökölték és bírták.²

A kismemesi családok elszaporodása az egyes falukban és a keveredés az egyes faluk között nem egyenlő mértékben haladt előre az egész kismemesi területen. Láttuk, hogy Egresről a nemesi családok korán teljesen kiszorultak, Batár, Akli birtokosait, a Vetésy és Maghy családokat pedig már származásuk és vagyoni viszonyaik is a kismemesi zöm fölé emelték; a csepei nemesek családfája is két ágban, a Zoltán-okéban és a korán kihalt Ákos-okéban merült ki. Ezekkel szemben pedig a bökény-szirmai településsor falvai, valamint a gödényházi, hetényi, almási, dabolci nemesek falvai gyors ütemben teltek meg

¹ A lázadásban való részvétel miatt az ugocsamegyei Almásy, Almási Szél, Bökényi, Bökényi Bán, Bökényi Beke, Csatóházi Csató, Gyakfalvy, Péterfalvi Szőke és az Előkelő Vetésy, nemes családok egyes tagjai a vagyonukat elveszítették. Sásvári Veres Gergely, aki állítólag egy személy volt az ugocsamegyei mozgalmat vezető „Körmös hadnagy”-gyal s aki ellen a saját nemzetiségében Sásvári János emelt vádat, kismemes társai vallomásaival e vád alól tisztázta magát. A vallomásokból élesen tűnik elő a szegény ugocsai kismemességnek a lázadásban való részvétele. Az idevonatkozó adatokat közzétette Komáromy: A Dózsaszázad történetéhez. Tört. Tár 1897. 487–495.

² Eredetije Péterffy Lajos oklevélgyűjteményében (Kom. jz.).

az elszaporodó nemesi családokkal. A keveredés ezzel a folyamattal párhuzamosan fejlődött, irányát és körét pedig főleg a földrajzi közelség szabta meg.

Az egyes faluk társadalmi közösségéhez hozzátartozott a nemes családok sorai között birtokaikon együttélő jobbágyzsellérréteg is, bár a társadalmi súly a nemességre esett. Kivételt jelentett az a néhány falu, amely – miként Akli, Batár – egy család birtoka maradt, vagy amely – miként Csepe, Csedreg, Gyakfalva – több birtokos családot tartott ugyan, de ezek számának növekedése sajátos okokon megakadt. Ezekben a falukban a jobbágyság szolgáltatta a közösség zömét, vagy legalább is túlnyomó részét, a többiben azonban a nemesi családok már a korai XV–XVI. sz.-okban is jelentékeny, sőt egyes, főleg a tiszamenti falukban (Csoma, Tivadar, Péterfalva) döntő, majdnem egyedüli közösségi tényezővé lettek. Almás, Bökény, Csatóháza, Csedreg, Csepe, Öszödfalva, Péterfalva, Sásvár, Szirma és Tivadar falvakban már az 1565/74. évi első rendszeres jobbágy-adó- vagy dézsmajegyzéket megelőző időből is mulatható ki jobbágylakosság, Dabolcon, Farkasfalván, Forgolányon s az éppen ezen években pusztán maradó Andrásfalván pedig csak e jegyzékek alapján, de már csekély számban. Csomán és Gődényházán azonban a XVI. sz. második felében csak nemesek éltek s innen az előző időből sincsenek adataink jobbágylakosságra.

*

A kisnemesi elem, mely a vidék települési arculatát megformálta, különböző helyekről származott ugyan, egészében azonban a birtokaira szállott szolgáló-jobbágy néppel együtt magyar volt.

A bökény-szirmai sor kisbirtokos rétegének származási helyére adataink nem mutatnak vissza, e nélkül is valószínűnek tartjuk azonban, hogy bölcsője a korán sűrűn benépesült Tiszaháton keresendő. E két vidék nyelvjárásilag ma is közösséget árul el¹ s olyan kapcsolatokra is lehet következtetni, melyek az ugozsai nemesség egyes elemeit az északi erdélyi részeiken megszállott Farkas-Agmánd nemzetséghez fűzik.² A vidék betelepülésének iránya is, mely felfelé haladt a Tisza mentében, elsősorban a közeli tiszaháti kirajzásoknak nyitott utat.

A Tisza völgyében elkülönülten álló Gődényháza nemesi szintén Szatmár megyéből, a megyének a Túr mentére eső

¹ Csüry id. m. M. Ny. XXV. 11–16.

² V. ö. Jakubovich Emil: Az Agmánd nemzetség teljesebb neve és egy ismeretlen ága. Turul XXXII (1914). 43–45.

szamosháti, de hasonlóképpen magyar vidékéről, míg a hetényiek bizonyos Szántóról, valószínűleg az Abauj megyében fekvőből, költöztek Ugocsába, Batárt pedig, melyet eredetileg flamandok laktak, de korán, el is hagytak, a XIV. sz. derekán az ugyancsak Szatmár megyében megszállott Kaplyon nemzetiségből származó Vetésyek vették birtokukba. A csepei és almási nemesek közös törzsének, valamint a gyakfalvi, akli és dabolci nemeseknek a származásáról semmit sem tudunk, azonban magyar eredetükre a legrégebb adatokból is biztos következtetés vonható le annak dacára, hogy a vidék falui közül hat: Batár, Bónya, Dabolc, Csedreg, Forgolány, Szirma nem magyar, vagy magyarnak kétségtelenül fel nem ismerhető nevet visel. Ezek közül azonban mindjárt, ki kell emelnünk az először flamandok által lakott Batárt, melyet a kismanesség csak kiűritése után vont települési körébe s nevét is így vette át. Bónya magyar vagy szláv, Dabolc és Szirma neve ellenben bizonyosan szláv nyelvi eredetet sejtet, míg Csedreg, neve eredetére, nem szolgáltat támpontot.

A birtokfoglaló ősök nevei között is találunk magyar nyelvű eredetűeknek határozottan fel nem ismerhetőket, mint Szirmán Miléte, Boteus, a hetényi adományosok között Othobár, Cheburka neveit. Egész sajtáságos jelenségre látszik reávilágítani Forgolányfalva névadójának, Forgolány comesnek a neve. Ez a név Fargalan, Fulguran s Fulgiari változatokban fordul elő s ha elfogadható Karácsonyi János magyarázata, a Flandriában beszélt germán nyelv Folkram-jával azonos. Forgolány, a falu valóban szomszédos az eredetileg flamandokkal lakott Batárral. Sőt, Fulgiari comes Batáron 1301-ben még birtokosként is szerepelt. Ezek szerint Forgolányban az ugocsai flamand telepesek, egyúttal pedig a birtokszerző kismanesek egyikét, is kell tekintenünk.

Az egészében magyar ugocsai kismanesi vidéken tehát kezdetben itt-ott nem magyar elemekre mutató csekély nyelvi hatások is megfigyelhetők, ezek az elemek azonban a vidéken szétáradó magyar zömben hamar és nyomtalanul eltűntek. A kismanesség és a sorai között élő jobbágy réteg családnevei, melyeket az 1567/74. évi első jobbágyösszeírásokat megelőző időből gyűjtöttünk össze, a vidék magyar jellegét élesen domborítják ki. E nevek megoszlása, a következő:

	Nemesek nevei. ¹				Jobbágyok nevei.		
	M	N	SZ	B	M	N	B
<i>Bökény–szirmai település-sor.</i>							
Bökény	9	–	–	5	25	–	5
Farkasfalva	18	–	–	1	–	–	–
Péterfalva	36	–	–	4	8	–	4
Tivadar	15	–	–	2	4	–	–
Andrásfalva	8	–	–	–	–	–	–
Csatóháza	1	–	–	–	1	–	–
Forgolányfalva	17	1	–	2	1	–	–
Csoma	26	–	–	1	–	–	–
Öszödfalva	11	1	–	–	1	–	–
Sásvár	28	–	1	3	34	1	8
Szirma	30	–	–	3	3	–	–
<i>Csepei-almási nemesek.</i>							
Almás	9	–	–	2	6	–	–
Csedreg	1	–	–	–	6	–	–
Csepe	7	–	–	–	2	–	2
<i>Egyes települések.</i>							
Hetény	16	–	–	4	–	–	–
Gődényháza	15	–	–	1	–	–	–
Dabolc	26	–	–	3	–	–	–
Gyakfalva	5	–	–	–	–	–	–
Akli	1	–	–	–	2	–	–
Batár	2	–	–	–	13	–	1
Egres	1	–	–	–	–	–	1
Összesen:	282	2	1	31	106	1	21

A fenti nevek között számos olyan név foglaltatik, mely több faluban is előfordul. Az ilyen több faluban előforduló azonos jobbágynevek viselőinek származási kapcsolatba való hozatala, ha itt-ott a valóságot követő is, általában azonban elhibázott volna, mert a jobbágyság körében nagy számban ismétlődnek olyan egyszerű közönséges nevek, melyek egymástól függetlenül rendszerint minden közösségben keletkezni szoktak (pl. Nagy, Kovács, Szőke). Hasonló egyszerű nevek a kismanesek között is élnek, itt azonban a gyakori neveket viselőknél közös származása is többször bebizonyosodik, a ritkább nemesi neveket viselők (pl. Dothor, Zoltán stb.) közösségét pedig e szűk területen minden további nélkül is fel lehet tenni. Nem felesleges tehát, ha a nemesi családneveket az ismétlések

¹ Miután a kismanesség neveit a XVI. sz.-ig századonként gyűjtöttük össze, a nemesi nevek e csoportja az egész XVI. sz.-ot felöleli.

kizárásával, tehát valóban csak névalakokat véve számba, az egész területről összesítjük. A megoszlás ez esetben a következő:

magyar	157
német	2
szláv	1
bizonytalan	21

vagyis a 21 faluban lakó s ezek legtöbbször jóformán meg is töltő nagyszámú kiskisnemesesség a XIV–XVI. sz.-okban mindössze 181 családnév alatt élt s e neveknek 87%-a a nyelvvalakra nézve kétségtelenül magyar volt.

A két német nyelvű (Frank, Oswald) nemesi család valószínűleg az ugozsai szász telepítésből szakadt ki s e kézenfekvő feltevés annál inkább igazoltnak is látszik, mert az egyiknek az otthona Forgolányban volt s Forgolány flamandnak látszó nevével s a névadónak az egykor flamandokkal lakott Batárhoz fűződő kapcsolatairól már szóltunk. A másik német család Öszödfalván lakott, mely a tiszavölgyi szász telepeknek esett közvetlen szomszédságába. Némi bizonytalan szláv hatásra – az egyetlen szláv néven (Zubor) kívül – mutat a bizonytalanok közé osztott nevek közül néhány, mint a Horváth, Orosz, Polonus nevek s ezek egyúttal azt is sejtetik, hogy a kiskisnemesi magyar zömöt a szláv hatás nem valami itt talált szláv szórvány részéről, hanem később a megtelepülés után létrejött kapcsolatok útján érte, mert horvátok, lengyelek és oroszok a magyarságot megelőzően e területen bizonyosan nem laktak. Más nevek (Supán, Zohon stb.) éppúgy lehetnek szláv, mint más (pl. Supán lehet magyar is) eredetűek. A bizonytalan nemesi nevek közé végül olyanok is soroztattak, melyek legtöbb joggal a magyarság javára eshetnek (pl. Török, Pócz). A fenti néhány német és esetleg szláv családnak a kiskisnemesi vidék magyar tömegébe történt beiktatódása a tömegben észrevehető nyelvi vagy nemzetiségi nyomot nem hagyott hátra. A vidékről ugyanis a földrajzi nevek már a korai időkből nagy számban ismeretesek s ezek mindenben megerősítik a nemesi és jobbágynévekben osztatlanul kifejezésre jutó egységes magyar jelleget. A forrásainkban 1500 előtt már előforduló földrajzi nevek nyelvileg így oszlanak meg:

	M	Sz	M+Sz ¹	B	M+B ¹
<i>Bökény–szirmai település-sor.</i>					
Bökény	6	–	–	1	–
Farkasfalva	–	–	–	–	–
Péterfalva	–	–	–	–	–
Tivadar	16	1	1	–	–
Andrásfalva	–	–	–	–	–
Csatóháza	–	–	–	–	–
Forgolány	1	–	–	–	–
Csoma	–	–	–	–	–
Öszödfalva	–	–	–	–	–
Sásvár	7	–	–	1	1
Szirma	3	–	–	1	1
<i>Csepei-almási csoport.</i>					
Almás	9	–	–	–	–
Csedreg	3	–	–	–	–
Csepe	22	–	–	–	1
<i>Egyes települések.</i>					
Hetény	7	–	–	1	–
Gódnéyháza	8	2	–	–	3
Gyakfalva	–	–	–	–	–
Dabolc	–	–	–	–	–
Akli	5	–	1	–	–
Batár	10	–	–	–	–
Egres	5	–	1	–	–
	102	3	3	4	6

Az egyes községekhez beosztott fenti földrajzi neveken kívül a kismenesi vidéken ugyanezen korból még olyan néhány név is található, mely egyedül egy-egy községhez nem sorolható, mivel az általuk jelölt földrajzi tárgy sem marad egy község határai között. Ilyen nevek a következők: Általpaták, Batár, Holt Batár, Egerpataka, Esztegő, Feketevíz, Hidegvíz, Paládvize, Nagyéger, Necse, Verbőcpataka, Tekeres folyók s a Batárközi terület rész neve. Ezek Feketevíz és Necse kivételével túlterjednek az egész nemesi vidéken is, a többi név megszületése tehát a kismenesi vidéken kívül is történhetett.

A fenti 118 földrajzi név közül a szláv csoportba a következőket soroltuk: Lusuk (erdő), Thornia (víz), kalista (disznófürdő), Long (erdő). A magyar-szláv csoportba a magyar nyelv-

¹ A „M+Sz” vagyis Magyar+Szláv csoportba azokat a neveket soroltuk, melyek két szóból vannak összetéve s az egyik szó magyar, a másik szláv eredetű. A „M+B” vagyis Magyar+Bizonytalan alá eső összetett szavak egyik része magyar, a másik pedig eredetre felismerhetetlen.

területen szintén használatos „láz” (rét, erdei kaszáló) összetételű (Hynthosláza, Hosszuláz) és „Ladoméregre” kerültek. A négy bizonytalan név a méginkább a magyar és bizonytalan összetételek elsősorban magyar nyelvi eredetre vagy legalább is hatásra mutatnak s bizonytalanná nagyjából az írásos forrás torzító visszaadásában lettek.

A magyar nevek tehát a földrajzi megjelölések között a magyar családneveket valamivel felülmúló arányban foglalnak helyet. Ezek alapján ezen a területen a magyar nyelv uralmát kizárólagosnak kell tekinteni, hiszen a szláv csoportba sorozott négy név közül három a magyar nyelvterületen is él. A földrajzi neveknek ez a magyar tömege és a személyneveket is felülmúló aránya megerősíti azt a következtetésünket, hogy a magyarság ezen a vidéken érintetlen, szűz területet vett birtokába, mert hiszen a természeti élet földrajzi jelenségeinek itt a magyarság adott nevet. Az ilyen jelenségeknek pedig már az első települők nevet adnak s ezeket átörökítik újabb települőkre is. Miként tehát e fölismerés alapján a Nagyszöllősi hegység északi és északnyugati lábánál a korai szláv folyó- és pataknevekből a magyarságot megelőző szláv szórványokra következtettünk, akként ezen a területen a folyók, patakok és egyéb jellegzetes tájjelemek csaknem egytől-egyig magyar neve alapján arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a magyarság e területet – a batári flamandoktól elhagyott területet kivéve – lakatlan ősállapotban vette birtokába.

6. A terebesi sarok.

A megye déli részében fekvő Túrterebes és a két Gérce még akkor települték meg, mikor Szatmár megyéhez tartoztak, ez a terület tehát nem tartozott a Tisza mentén fölnyomuló ugoicsai királyi uradalom települési köréhez. A Túr sík lapályán fekvő Terebes már a XIII. sz. elején is fennállott, míg a két Gérce, melyek már az Avas hegység lejtőire települtek, írott emlékekben először csak a XIV. sz. közepe táján szerepelnek. Az együtt közös birtokegységet képező Terebes és két Gérce csak a XIV. sz. második felében kerültek Ugocsa megyéhez, de Terebes határainak egyes részei még ekkor is Szatmár megyében maradtak, míg Zsigmond király a Perényiek kérésére végül 1422-ben az egész terebesi határt Ugocsa megyéhez csatolta.

A terebesi és gércei birtokot a XIV. sz.-ban a szatmár-megyei Jánky család tartotta kezében s ez időben Terebesen kívül a Gérce mellett felépített vár tartozéka volt a család fészke, maga Jánk is. A század végén Terebes és a két Gérce

a nyalábi uradalom új birtokosai, Drág és János vajdák birtokába jutott s az uradalommal együtt került át – bár annak része nem volt – a Perényi család kezére is. A vajdák és a Perényiek között évszázados per indult meg,¹ mely végül is a Perényiek javára hozott ítélettel ért véget. Terebes és a két Gérce tehát a nyalábi uradalomban és a Perényiek birtokában maradt, ennek keretében is megtartották azonban azt a szerves egységet, melyet eredetük sajátos gyökerei s az első birtokszervezet hoztak rajtuk létre. Terebesen a legújabb időkig külön földesúri kúria s majorsági központ állott s a kis terebesi birtokcsoportot Szatmár megyéhez mindig erős gazdasági és népi szálak fűzték.

Terebes és a két Gérce az összetartó közös kereten belül azonban lényegesen elütnek egymástól. Már eredetük időpontja is nagy távolságra, körülbelül másfélszázadra esik egymástól. Terebes a szamosháti síkon korán előmlő, a hegyvidékre azonban fel már nem hatoló települési hullám lerakódása volt, míg a két Gércét az Avas hegy lejtőin jóval később érkező újabb települési áramlat hozta létre. Ez a kettős mozgalom hasonló módon folyt le a terebesi birtokhoz észak felől csatlakozó Kátabirtokon is, melynek síkföldi nagyobb része szintén korán, míg hegyvidéke (Turc) csak később települt be.

A síkföldi települést, Terebest itt is a magyarság hozta létre, ha maga, a falu nevének alapját képező személynév szláv eredetű volt is. A helynévadás módja azonban már magyar jellegű s ha a szláv alapszó kezdeti szláv hatásra mutatna is, amit azonban e körülményen kívül más adat nem támogat, a XV. sz.-ban a már ekkor feltalálható nagyszámú jobbágy- és földrajzi nevek alapján magyar helységnek tekinthető. Az 1429, 1450 és 1499 évekből 47 családnevet ismerünk s ezek közül 31 magyar, 1 német és 15 bizonytalan ugyan, de 2–3 kivételével az utóbbiak is elsősorban magyarnak számíthatók (pl. Deecas, Literatus, Sala stb.). A családnevek közül egyesek szatmár-megyei helységekből képződtek (Apai, Kócsi, Paládi), világosan reámutatva a terebesi és szamosháti vidék korai időkből származó népi összefüggéseire.

A magyar Terebes mellé másfélszázad múlva települt két Gérce az avashegységi oláh települési vidékhez tartozik s így népi adatait is ennek adataival később foglaljuk egybe.

7. A rutén települési vidék.

A XIV. sz. dereka táján két új népelem jelent meg Ugo-csa megye területén: a rutén és az oláh. Az előbbi észak-észak-

¹ Komáromy, Száz. 1894. 507–508.

kelet, az utóbbi dél felől szinte észrevétlenül lépte át a megye határát. A rutének az eddig lakatlanul hagyott Nagyszöllősi-, az oláhok a szintén telepítetlen Avas hegység erdős oldalain ütötték fel tanyáikat. A két különböző települési hullám, táplálva a saját népi tömegéből folyton érkező újabb kirajzásokkal, a két hegyvidéken lassanként az új települések egész sorát hozta létre s átcsapott a már korábban megtelepült síkvidékre is.

A megye történetében a két népelem közül a nagyobb szerep a ruténeknek jutott. Első rajaik megjelenésének időpontjáról forrásaink ugyan kifejezetten nem szólnak, miként az avasvidéki oláhokéről sem, mégis ez az időpont a területre vonatkozó oklevelek adatainak alapján szinte évtizedre megközelítő pontossággal megállapítható.

A Nagyszöllősi hegység rutén települési vidékén egy 1351. évi oklevélben találjuk az első települések nyomait. Az oklevél a nádor Gelyényesen tartott gyűlésében adatott ki, melyen Ujhelyi István előadta, hogy a szöllősi és huszti hospesek, valamint Karácson bilkei (Bilke, Bereg m.) vajda fiai Zerechen, Miklós, Balachin és Rugas elfoglalták Chungua, Sard, Rakoch, Mistechew, Dubouch és Kethkapulnamezew nevű possessioit, melyek „intra metas et terminos possessionum suarum Ordow et Rakaz vocatarum” fekszenek és az Ujhelyieket szerzési jogon illetik meg. Ujhelyi igazát Szatmár és Ugocsa megye szolgabírói és esküdtjei esküvel bizonyították.¹ Az Ujhelyiek tiltakozása ennek dacára is eredménytelen maradt s 1397-ben a fenti birtokok közül négyet² ismét tilalmaztak, most már azonban nem a bilkeiekkal és nem is a szöllősi s huszti hospesekkel, hanem csupán Drág és Balk vajdákkal szemben, akik időközben megszerezték a királyi Szöllős és Huszt birtokát.

Az először 1351-ben szerepelt helységek közül Dubouchot az újabb tiltakozás már nem említi s az 1397. évi tiltakozás után Kétkápolnamező sem szerepel többé, valószínű tehát, hogy mindkét helyen a településnek csak kezdetleges csírái állhattak, melyek korán elpusztultak. Chungva a mai kettős (Kis- és Nagy-) (Csongovával, Sard szintén a kettős (Alsó- és Felső-) Sáraddal, Rakoch a legújabb időben már szintén kettős (Kis- és Nagy-) községi szervezetet nyert Rákóccal, Mistechew pedig a ma már beregmegyei, de a Rákóccal szomszédos borsova-völgyi Miszticével azonos. Ezek a helységek a Nagyszöllősi hegység borsova-völgyi északi lejtőjén és magában a folyó-völgyben egymásután sorakoznak s nem kétséges, hogy a ko-

¹ Ujh. DI. 38161.

² „quasdam particulas terre Ket kapolnamezew, Chongwa, Racoh, Mistichechew vocatas” ... U. ott 38213.

rán elpusztult Dubouch és Kétkápolnamező is e település-sorban – még pedig az idézett oklevelekben foglalt felsorolás sorrendjéből következtethetőleg – a Borsova mentén felfelé haladva Misztice után állott.

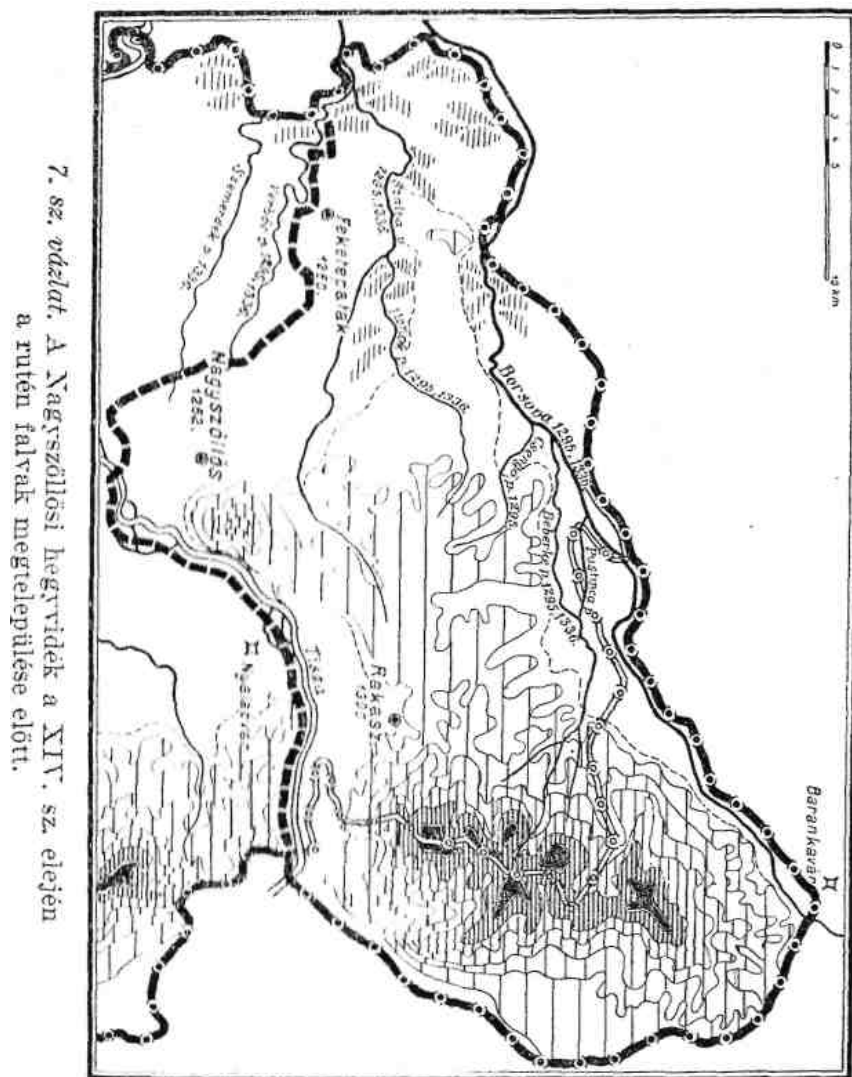
A tiltakozó újhelyi és arдай nemesek – miként láttuk – arra alapították a fenti birtokra vonatkozó igényeiket, hogy ezek az ő Rakasz birtokukhoz tartoznak, ennek határain belül állanak. Előzőleg már azt is előadtuk, hogy a Hontpázmány nemzetség Ardót, Nyírteleket s az ezektől elkülönítetten álló Rakaszt 1300-ban kapta csereként adományba III. Endrétől. A birtokokat azonban Károly Róbert a pártütés bűnébe esett nemzetségtől elkobozta. Az elkobzás időpontját nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy az egyik birtokszerzőnek, Mikónak fiai, Miklós és Lökös 1322-ben a várad-hegyfoki konvent előtt nyilatkozatot foglaltattak oklevélbe s a nyilatkozatban kijelentették, hogy mikor a király a fenti birtokokat elfoglalta tőlük, csak azért nem tiltakoztak, mert félték a király bosszújától.¹ Károly Róbert nem kegyelmezett a pártütőknek, fia, Lajos király azonban, miután a nemzetség tagjai bebizonyították hűségüket, 1351. jan. 5-én kelt oklevelével az elkobzott birtokokat visszaadta nekik.²

Alighogy tehát a Hontpázmányok 1351. januárjában visszakapták a király által három évtizedig elfoglalva tartott birtokaikat, ezek között Rákászt, ugyanaz év augusztusában a nádor említett gelyénesi gyűlésében már tiltakoztak a nagyszöllősi s huszti hospesek és a bilkei vajdák kezén, de a rakaszi és ardói földön levő Csongova és a többi, írott emlékeinkben először most feltűnő birtokok miatt. Már abból a körülményből, hogy az 1300. évi királyi adomány Rakasz mellett nem említi e birtokokat s hogy ezeket 1322. évi nyilatkozatukban maguk a Hontpázmányok sem nevezik meg a tőlük elkobozott ugocsai birtokok között, arra lehet következtetni, hogy Csongova és a többi települések az elkobzás három évtizede alatt, tehát 1322 és 1351 között szállottak meg a nagyszöllősi hegység lejtőin. Annál inkább föl lehet ezt tételeznünk, mert az Újhelyiek, akik Ugocsa megyében, tehát a helyszínén laktak s vagyonukkal mindig okosan sáfárkodó jó gazdák voltak, idegen faluknak birtokaikra való telepítését, ha ez az elkobzás előtt indult volna meg, bizonyára megakadályozták volna, vagy legalább is tiltakoztak volna ez ellen, amint birtokaik visszanyerése után 1351-ben is első dolguk volt a tiltakozás bejelentése. Következtetésünket további adatokkal biztosan lehet alátámasztatni, sőt a település korának körét 1322 és 1351 között szűkebbre is lehet vonni.

¹ Anj. II. 21–22.

² Ujh. Dl. 38157.

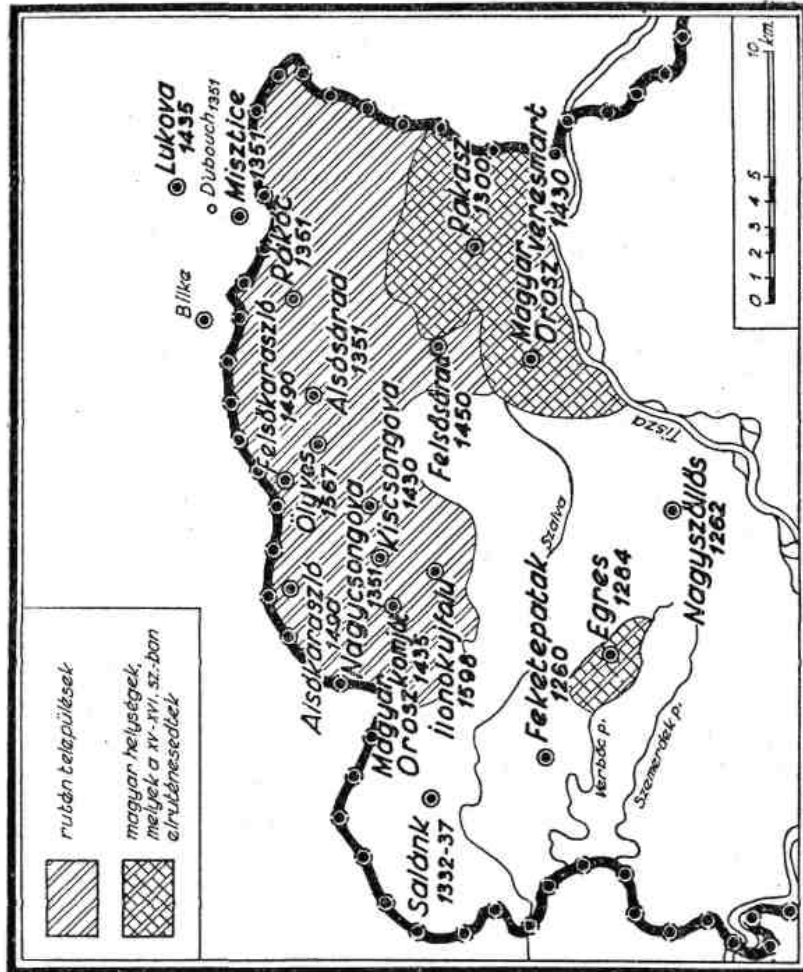
Rakasz ugyanis a Nagyszöllősi hegység déli oldalán a Tisza völgyére néz, de határa eredetileg a hegységen valóban átnyúlt a Borsova völgyéig. A nyugat felől szomszédos Nagy-

szöllőssel folytatott határviták során, ugyanis 1358-ban megjárták a régi határt Rakasz és Nagyszöllős között s a leírásból¹ megállapítható, hogy ez a határ érintette a Borsova völ-

¹ DI. 24804; Ujh. DI. 38584. 38100.

gyében folyó Beberke patakot is. Minthogy utóbb Rákócz és a két Sárád Rakaszt teljesen elválasztotta a Borsova völgyétől és a Beberke pataktól, határaikat feltolva a Nagyszőlősi hegység gerincére, nyilvánvaló, hogy akkor, amikor a rakaszi ha-

8. sz. vázlat. A Nagyszőlősi hegyvidék a rutén faluk megtelepülése után.

tár a Borsova völgyéig terjedt, Sárád és Rákócz még nem állhatott. Hasonló volt a szomszédos Nagyszőlős és Ardó fekvése és helyzete is, melyek ugyancsak a Tisza oldalán feküdtek, határaik azonban szintén messze felnyúltak, különösen Nagyszőlősé, mely a hegységen keresztül a Borsova völgyéig, sőt itt még 1336-ban is igen távol, Baranka vár romjáiig terjedt. Az

1336. évi nagyszöllősi határleírás¹ a Borsova völgyébe érve és itt haladva említi ugyan a Beberke, Borsova, Pustinca és Iza vizeit, nem említi azonban Csongovát, Sáradot, Miszticét, holott a leírt határ csak ezeken keresztül juthatott volna el Barankáig. Csongova és a többi 1351-ben vele együtt említett falu tehát még 1336-ban sem állhatott fenn, következőleg 1336 és 1351 között kellett keletkezniök. A beregi és mármarosi hegyeken keresztül ekkor érkezett el Ugocsába a Borsova völgyébe a rutén települési hullám s az új telepítési lehetőségeket itt a Rakasszal s egyúttal Ugocsa megyével is észak felől határos Bilke vlach vajdái ragadták meg és ugyancsak kihasználták, mert nemcsak saját birtokaikat szállatták meg, hanem az elkobzott s így a nyalábi vagy a huszti királyi várnagy – úgylátszik, kevésbé gondos – kezelésében álló Rakasz hegyentúli, Bilke felé eső részeit is. Valószínű, hogy a rakasziak mindjárt észre se vették, hogy a 800 méter fölé emelkedő hegygerinc másik oldalán levő erdőkben valami csendes, pásztorkodó nép kunyhókat kezd építeni, de ha észre vették és a királyi várnagyot tudósították is, a várnagy – úgy látszik – nem látott okot arra, hogy a pásztorok gazdáival, a bilkei vajdákkal perbe szálljon. Ez a feladat, a birtokok visszanyerése után a sajátjukat kereső Hontpázmányokra maradt. A várnagy hallgatásából egyébként arra is lehel következtetni, hogy ez idegen faluk betelepítése 1351 előtt nem régen történhetett, mert azt mégis alig lehet feltételezni, hogy évtizedeken keresztül elnézte volna a gondjaira bízott birtok ily durva megcsonkítását. Fellépésre sarkalták volna előbb-utóbb maguk a rakaszi jobbágyok is, akiket a birtokcsonkítás elsősorban sújtott.

A várnagyra hasonló lépés várt volna a nagyszöllősi hospesekkel szemben is, akik ekkor még éppúgy a király népei voltak, mint a rakasziak s akiket a Hontpázmányok 1351-ben szintén tiltottak Csongovától és az együtt említett birtokoktól. Úgy látszik tehát, hogy messze terjedő határaik hegyentúli erdős részeire a hospesek is szívesen fogadták be a pásztorokat s e határokat bővítették is a mostoha sorsra jutott rakasziak hátrányára, akiket egyébként a Tisza völgyében is elszorítottak régi határaikról.² Az 1351. évi tiltakozó oklevél ugyan nem jelöli meg, hogy a megnevezett tiltott birtokok közül melyeket tartottak a bilkeiek és melyeket a szöllősi hospesek a kezeik között, a további fejleményekből erre mégis következtetni lehet. A Hontpázmányok ugyanis a négy, településként máig fennmaradt említett birtok közül a továbbiak során csupán Rákócért és Miszticéért perelték a bilkeieket, a szöllősi hos-

¹ L. a Második Részben Nagyszöllősnél.

² A határperre: Dl. 24804; Ujh. Dl. 38160, 38584.

pesektől tehát nyilván a másik kettőt, Csongovát és Sáradot követelték. Az utóbbi kettőért azonban nem került perre a sor, vagy azért, mert a Hontpázmányok itt maguk sem érezték elég erőseknek jogukat, vagy azért, mert Szöllősnek hatalmas és erőszakos birtokosaival – előbb Drág vajdáékkal, utóbb a Perényiekkal szemben – nem sok sikerre volt kilátásuk. Így tehát Csongova és Sárad teljes egészében a szöllősi uradalom keretei között maradt.

A Hontpázmányok és a bilkeiek között a rakaszi földre telepített új falukért évszázados hosszú per folyt. Az előbbieket illette meg a birtok, az utóbbiakat a reája telepített nép. A bilkeiek időközben királynéi adománnyal is alátámasztották követelésüket. Erzsébet királyné ugyanis a nádort, az országbíró és Bereg megye ispánjait 1364-ben eltiltotta attól, hogy Karacson bilkei vajda fiai ellen ítéletet hozzanak, mondván, hogy a vajdafiak Rákócot és Miszticét az ő királynéi adományából bírják.¹ A bilkeiek még 1389-ben is, mikor a nádor a tilalom dacára ítéletet hozott e perben, Erzsébet királyné oklevelében bízhattak, mert a tárgyaláson nem jelentek meg, ez azonban a nádort nem akadályozta meg, hogy el ne marasztalja őket.² Rákóc és Misztice tehát a Hontpázmányoké lett s a váradi káptalan az ítélet alapján 1389-ben bevezette őket azok birtokába. A harc azonban ezzel nem ért véget, az Újhelyiek 1393-ban már újra panaszt emeltek, hogy a bilkeiek kivetették őket a birtokból.³ A hosszú pereskedés szokásos változatai után 1435-ben végül megegyezés jött létre a két fél között⁴ s ennek alapján a leleszi konvent 1439-ben felosztotta köztük Rákócot, Miszticét és az először az 1435. évi egyességben említett, tehát újabb telepítésű, szintén borsovavölgyi Lukovát.⁵ A felosztásban az Újhelyi-család mindhárom birtoknak negyed részét kapta s ennek megfelelően a jobbágy-sessiok így oszlottak meg.⁶

	Ujhelyi cs.		Bilkey cs.	
	lakott	lakatlan	lakott	lakatlan
	sessio		sessio	
Rákóc	9		23	
Misztice	2	2	8	
Lukova	2		4	1
	13	2	35	1

¹ Márm. Dipl. 54.

² Ujh. Dl. 38160.

³ U. ott 38209.

⁴ U. ott 38210.

⁵ U. ott 38276.

⁶ Bilkey Sandrin fiának, Istvánnak része nem foglaltatik benne.

Érdekes ez a megosztási arány azért is, mert – bár az osztozásban nem említik – tudjuk, hogy az Ujhelyiek igényének alapja a föld, a birtok, a bilkeieké pedig a telepítés, a jobbágy volt, az osztozás tehát azt fejezi ki, hogy a két igény értéke között $\frac{1}{4}:\frac{3}{4}$ arányú volt a különbség. Az osztozó felek ezt az arányt a jövőre is fenntartották s kimondták, hogy a felek birtokaikra szabadon szállíthatnak jobbágyokat, ha ellenben valamelyikőjük a szántóföldön, a cserjén, vagy az erdőben, mely a három falu között közös használatban maradt, új falut állítana fel, – amit a felek tehát lehetségesnek tartottak –, az új falu egy negyede az Ujhelyieké és háromnegyede a Bilkeyeké lesz. Ez a kikötés nyilván az Ujhelyiektől származott a Borsova völgyében telepítések révén terjeszkedő bilkei vlach vajdákkal szemben. Az egyesség és megosztás után ugyan a két család között utólag támadtak bonyodalmak,¹ ezek azonban már nem tudták kivetni birtokaikból az Ujhelyieket.

Szükséges volt, hogy a hosszú Ujhelyi-Bilkey pert részletesen ismertessük, mert – miként az előadottakból kitűnt – a per eredete és lefolyása egyúttal az ugoctai rutén települési mozgalom eredetére és első szakaszaira is fényt vet. A per történetének ismerete alapján megállapítható volt, hogy az ugoctai rutén hegyvidék első, először 1351-ben említett borsovavölgyi felépülései az 1336 – 1351. évek között keletkeztek oly hegyi erdős területen, mely a település megindulása előtt lakatlan volt ugyan, de már korábbi községi települések, Nagyszöllős és Rakasy határaihoz tartozott. Az így kialakult borsovavölgyi település-sorhoz hasonló körülmények között illeszkedik a település sor nyugati sarkának tekinthető s először 1345-ben említett Komját, mely – miként láttuk – más birtokszervezetben, a Gutkeled nemzetség feketepataki határában² a Nagyszöllősi hegység kiugró nyúlványán körülbelül Csongovával és az 1351-ben vele együtt említett falukkal egy időben települhetett meg. Ez a késői képződésű település-sor tehát Komjától Lukováig terjed s Feketepataknak, Nagyszöllősnek és Rakasznek hegyentúli borsovamenti lejtőit ragadta el ezek eredetileg széles határából. Az itt elhelyezkedett faluknak később nem mindegyike maradt meg Ugocsa megye keretében. Miszticét és a később települő Lukovát a XV. sz. második felében már Bereg megyéhez tartozónak írják okleveleink, ámbár hovatarozásuk, főleg Miszticéé még a XVI–XVII. sz.-ban is ingadozó volt. Végül is a két falu Bereg megyéhez került, a közigazga-

¹ Ujh. Dl. 38311, 38343, 38344, 38368, 38391, 38416, 38418, 38448, 38450.

² A Gutkeled birtok-estről szóló fejezetben már előbb reámutattunk, hogy az 1295. évi határjárás alkalmával Feketepatak határa messze benyúlt a Borsova völgyébe.

tásnak különben is csak e települések kialakulása, után meghúzott választóvonalánál azonban erősebbnek kell tekintenünk a közös birtokosok, a közös eredet és a közös települő népelemek tényeit, melyek a Borsova völgyét a népiség története szempontjából mindvégig egyé fűzték. Ebből a szempontból a borsovavölgyi település-csoporthoz tartoznak még a beregmezei Dobroka és Rosztoka is, melyek már a Borsova túlsó partján állanak s Ugocsa megyéhez kezdetben sem tartoztak, de éppúgy a bilkeiek telepítései voltak, mint az ugocsai parton álló Rákóc, Misztice és Lukova.

A Borsova völgyének ugocsai oldalán megtelepült Komját, Csongova, Sárád, Rákóc, Misztice és Lukova csupán első lerakódásai voltak a beregi és mármarosai hegyekről leszálló települési hullámoknak. Az 1330–1350 között kialakult komját-miszticei sorhoz már Lukova is később, csak a XV. sz. első felében sorakozott fel s a hullám által egyre érkező további rajzások ugyanezen a területen még további új településeket is hoztak létre. Ezek részben már a hegység belsejében helyezkedtek el, részben azonban a Borsova völgyét sűrítették meg. A Borsova völgyében tűnik fel a XV. sz. második felében a Gutkeled-birtoktest szélső pontjain a két Karaszló, Csongova és Sárád között pedig a XVI. sz. közepe táján a szöllősi Perényi-uradalomhoz tartozó Ölyvös. A hegység belsejében ugyancsak a XVI. sz. közepe táján települt meg Kis vagy Felsőcsongova (utóbbi eleinte: Szárazcsongova) és Felsősárád, valamint a XVI. sz. végén Ilonokújfalu. Az előbbi kettő megtelepülése után a borsovaparti lejtőn korábban keletkezett Csongovát és Sárádot Alsócsongovának és Alsósárádnak nevezték.

A Nagyszöllősi hegység belseje s borsovamenti lejtője és völgye volt tehát az a terület Ugocsa megyében, amelyet már eredetileg a ruténség telepített be s amelyet így eddigi fejtegetéseink során is az ugocsai rutén települési vidék neve alá foglaltunk. A ruténség Ugyan később a megyében jóval nagyobb területen terjedt szét, a további hullámok azonban már meglevő, 2–3 század óta is fennálló, nem rutén településeket vettek birtokukba. Eredeti rutén települések Ugocsa megyében csak az előbbieket voltak s ezek rutén eredetét minden kétség nélkül megállapíthatónak véljük, jóllehet az itt először megtelepült népelém nemzetiségéről forrásaink nem szólnak. Sőt e települések rutén eredetét annak dacára sem tartjuk kétségesnek, hogy az oklevelek a XIV–XVI. sz.-ban e falukat a déli avasvidéki oláh jellegű falukkal egyformán „possessio valachalis”-oknak nevezik. Ez a megjelölés ugyanis ma már nem vezethet félre bennünket, mivel tudjuk, hogy egyáltalában nem kell minden „valachalis” possessióban nemzetiségre nézve is valóban „oláh”-okkal lakott helyeket tekintenünk. A

„valachalis”-t még a közelmúltban is azonosnak vették az „oláh”-val s Ugocsa megye történetének kutatója, a megye ősi nemességéből származó s így a helyi viszonyokat személyes tapasztalatból is jól ismerő Komáromy András 1890-ben „oláh telepítvényesek”-et látott e faluk első lakóiban, bár – az ellentmondást jól látva – megjegyezte, hogy ennek dacára e helységek lakói „ma tisztán rusznyákok”.¹ Az újabb történelmi kutatások tisztázták a Kárpátok gerincén Trencséntől Máramarosig számos ponton fellelhető „oláh” (vlach) elemek kérdését, kimutatva, hogy a „vlach, valachalis” megjelölés alatt nem nemzetiségeit, hanem azonos pásztorjoggal élő hegyi pásztornépet kell érteni.² A magyarországi vlachok között a Kárpátok hegyeiben valóban egyaránt találhatók délszlávok, lengyelek, rutének, magyarok, oláhok. Sőt abból a körülményből, hogy 1483-ban bizonyos Gyenge Jánost Pest megye területén „wolachus seu pastor”-nak jelöltek meg,³ arra lehet következtetni, hogy a vlach szó pásztor jelentéssel való értelmezése mélyen a magyarság települési vidékére is elhatolt.

A Nagyszöllősi hegység szóbanforgó „valachalis” településeiben nem nehéz felismerni a rutén eredetet. Eltekintve ugyanis attól a legfontosabb körülménytől, hogy ezen a területen ma rutének laknak, reámutathatunk arra is, hogy a Perényi uradalom itt fekvő falvait a magyar nyelvű írások már a XVII. sz.-ban is következetesen az „oroszság” neve alatt sorolják fel, szemben az avasvidéki „oláhság”-gal, mikor ez utóbbi megjelölés már valóban a nemzetiségre utalt. Sőt hasonló megkülönböztetésre már jóval korábbról is van példa. Az 1471. évi Perényi-zálogosításról szóló oklevélben ugyanis a zálogosításban e vidékről szereplő két Sáradot és két Csongovát kivételesen nem „valachalis”, hanem „rutén”, az avasvidéki oláh falukat azonban ekkor is „valachalis” possessióknak jelölték meg.⁴ Reámutathatunk továbbá, hogy a Nagyszöllősi hegység szóbanforgó falvaiban a XVI. sz. második felétől ismeretes jobbágynévsorokban, valamint az ezt megelőző szórványos névadatokban a rutén elem mindig feltalál-

¹ Komáromy, Turul 1890. 159.

² Lehoczky Tivadar, Adatok a vlach szó értelmezéséhez. Ethn. 1901. 108.; Ernyey József, Oláh vagy Vlach? Ethn. 1904. 256.; Acsády, Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt (Bpest, 1888). 215.; Hodinka, A munkácsi g. k. püsp. 73–75.; Takáts, Rajzok a török világból. II. 23. 296.; újabban: Kniezsa, A tót és lengyel költöző pásztorok magyar kapcsolatai. Ethn. 1934. 62.; Tamás L., Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bpest, 1935. 42. s köv. 11. A vlach jogra alapvető Kadlec munkája: Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uhorských. Prága, 1916.

³ Dl. 18776.

⁴ Per. 1471. F. 14. Ns 22, 24.

ható, de nyoma sincs az oláhoknak. A megtelepüléstől alig egy évszázadra eső 1439. évi osztozkodás alkalmával is Rákócson „quidam Zaam ruthenus”,¹ majd ugyanitt 1477-ben „Klym nomine ruthenus”-ként jelöltek meg egy-egy jobbágyot.² Az 1509. évi komjáti, alsó- és felsőkaraszlói jobbágynevek között is határozottan csak szláv és magyar eredetűek ismerhetők fel. Hivatkozhatunk a faluk neveire is, amelyek elsősorban tájkozathatnak az első települő réteg által beszélt nyelvről. A magyar helységneveken (Sárad, Ölyvös, Ujfalu) kívül –, melyekről alább még szólni fogunk, – csak szláv, nyilván rutén (Rákóc, Dobroka, Misztice, Lukova, Csongova) vagy olyan határozott nyelvi alakot ki nem fejező (Komját, Karaszló) neveket találunk, melyek a legtöbb közelséget a magyar vagy szláv nyelvhez mutatják. Hasonló viszonyt fejeznek ki az egyes falukból – bár csekély számban és a megtelepüléstől messze eső időből – fennmaradt, de az általános tapasztalat szerint legtöbbször már a megtelepülés első szakáiban megszülető földrajzi elnevezések is. Végül is ennyi adat alapján, melyek között az oláh eredetre egyetlenegy sem mutat, minden fenntartás nélkül megállapíthatjuk, hogy a Nagyszöllősi hegységnek eleinte „valachalis possessió”-knak nevezett falvaiban az oláhságnak semmi része sem volt s így a „valachalis” megjelölés itt a „vlach”-okra kívánt mutatni, akik ezen a területen nemzetiségükre nézve rutének voltak.³

*

A szláv történeti és politikai irodalomban hosszú időn keresztül szinte kizárólagos volt a kárpátalji ruténség autochtonságáról szóló elmélet, melynek táplálói és hirdetői elsősorban a rutén papságból sorozódó írók (Andrella, Babilovics, Lucskai, Bazilovics, Duliskovics) munkái voltak.⁴ E munkák-

¹ Ujh. Dl. 38276.

² U. ott 38398.

³ A rutén vlachokra idézhetjük még példaként Árva megyéből 1576-ból: „rutheni vel alio nomine volachii”. Tört. Tár. 1910. 195.

⁴ Zsatkovics: A magyarországi oroszok történetírásának történelme. Száz. 1890. 568–573, 644–660. Szulincák László: Mikor történt a kárpátalji rutének betelepülése hazánkba? Ungvár, 1918. 58. Hodinka, A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bpest, 1910. (Főleg a „Ruténeink mai lakóhelyének a megszállása és a megszállítottak egyházi viszonyainak a története 1548-ig” c. fejezet, 58–89. l.). Petrov, a kárpátalji ruténség történetének érdemes kutatója, a ruténekről több kötetet is adott ki. Legújabbán idevonatkozólag: Drevnějšija gramoty po istorii Karpatorusskoj cerkvi i ierarchii. 1391–1498. Praha, 1930. V. ö. még: A. Bonkáló: Die ungarländischen Ruthenen. Ungarische Jahrbücher I. Berlin, 1921. 215. és H. Bidermann: Die ungarischen Ruthenen. Innsbruck. I–II. 1862–1867. Utóbbi már több részében, így az eredet kérdésében is, túlhaladott, de egyébként még mindig használható munka.

ban a kárpátalji rutén nép távoli múltja – legtöbbször a magyar honfoglalást megelőző rutén hercegség legendájával – valósággal mitikus jelleget öltött és szembekerült az északeleti Kárpátok lakatlanságát valló magyar történeti felfogással. Az újabb kutatások azonban lefosztották a rutén múlt kérdéséről a mítikus köntöst. Magyar részről Hodinka, szláv részről pedig Petrov, korábban szentpétervári, majd prágai tanár kutatásai segítették elő a történetkritikai álláspont győzelmét. Petrov eredményei a szláv politikai szemléletre is mély hatást gyakoroltak s eljutottak a csehszlovák kormánypolitika körébe. Benes csehszlovák külügyminiszter ugyanis Petrovot úgy említi, mint aki „a kárpátalji nép múltjára vonatkozó összes tudósításokat megtisztította a mítikus hipotézisektől és hamisításoktól és bebizonyította, hogy e földnek a politikai története legenda”. Benes szerint is „a mai kárpáti orosz-szláv lakosság békésen és fokozatosan szivárgott be ide a XII. század végétől kezdve a XVIII. századig, mint pásztor és földműves népség”.¹

Az ugocsai ruténség megtelepülésére vonatkozó általunk közzétett és feldolgozott adatok új lehetőségeket nyújtanak a kérdés vizsgálatához és legalább is ezen a területen a települések csirájáig vezetnek el. Eredményeink megerősítik a ruténség kései és fokozatos beszivárgásáról kialakult történeti képet, hiszen – miként láttuk – Ugocsa megye területén az első rutén települő rajok csupán 1336 és 1351 között jelentek meg. Az alföldi sík széléig előrehatoló ugocsai rutén település-csoport különben kései eredetével az egész kárpátalji rutén tömbből is kiválik, mintegy cáfolatául – legalább is ezen a ponton, – annak a megállapításnak, mintha a rutének először az egykori gyepüvonalnak a sík felé eső lankás részeit szállták volna meg s csak a termékenyebb lejtők megtöltése után szorultak volna egyre feljebb a hegyekre és közelebb a határhoz.² Az első ugocsai rutén faluknál ugyanis régebbiek a bilkei vajdának a beregi hegyoldalra, tehát feljebb eső falvai, hiszen az első ugocsai rutén rajokat a vajdák saját birtokaik megszállításai után hozták csak át a Borsován az ugocsai lejtőre. De ki is léphetünk a még így is szűk települési körből és rámutathatunk, hogy a határszélhez közelebb eső hegyvidéken már a XII–XIII. században voltak rutén települések,³ holott – miként láttuk – Ugocsában ezek csak a XIV. sz. közepe táján jelentek meg.

A magyarországi ruténség történetének kutatói a ma-

¹ Benes „Reč o podkarpatorusskoj problemě” című kiadványából (Praha, 1934.) idézi Bonkáló: A kárpátalji rutén irodalom és művelődés. 1935. (Felvidéki Tudományos Társaság. 1. sor. 2. szám) 9–10.

² Hodinka id. m. 72; Bonkáló id. m. 7.

³ Az előbb idézett munkák s Lehoczy I. 119–120.

megfigyelhető nyelvi és néprajzi sajátosságok alapján már megjelölték azokat a népi forrásokat is, amelyekből a kárpátalji rutének mai lakóhelyeikre elrajzoltak. Így megállapították, hogy a határmenti mármarosi, beregi és ungi bojkák a szomszédos halicsi bojkák, a zempléni, sárosi és szepesi lemákok a szomszédos halicsi lemákok közül telepedtek ki a Kárpátok magyar oldalára.¹ Nem található azonban meg Halicsban azoknak a ruténeknek a törzsi fészke, akik a Mármarostól Zemplénig terjedő vonalban a délre eső, tehát az Alföldre lehajló alsó hegyvidéken laknak. Ehhez a réteghez tartozik földrajzilag az ugocsai ruténség is. Nyelvi hasonlóságok alapján Bonkáló e dolisnyán (síkföldi) rutének hazáját Podoliában és Volhiniában keresi.²

Az ugocsai hegyvidéken megtelepült első rutén réteg származási helyére forrásaink nem mutatnak reá s annak, aki erre a mai nyelvi és néprajzi viszonyokból akar következtetést levonni, számot kell vetnie azzal, hogy ezen az úton az első települő rétegig aligha tud eljutni. A munkánk második részében közzétett jobbágynévsorok tanúsága szerint ugyanis az első rutén réteg csupán csekély töredék a továbbiakhoz képest, melyek folytonos szivárgásban rakódtak az elsőre reá. Bár a lassú szivárgás folyamatában az új beköltözők nyelvi és népi sajátosságai rendszerint elhalnak, mivel a már együttélő közösség a sorai közé szórványosan, vagy éppen egyenként belépő új tagokat felszívja, magához idomítja, ennek az ellenkezője is bekövetkezhetik akkor, ha az új ráakódások elemei végül túlsúlyra jutnak. Ez történt Ugocsa megyében, ahol – főleg a XVII. sz. utolsó s a XVIII. sz. első évtizedeiben – a ruténség az új települők révén a korábbinak sokszorosára duzzadt fel. A XVI–XVIII. századi adatok tárgyalásánál meg fogjuk állapítani, hogy az új rutén elemek különféle vidékekről torlódtak össze az ugocsai magyar-rutén-oláh sarokban. A szomszédos beregi és mármarosi alsó vidék éppúgy táplálta e szivárgási folyamatot, mint a felső hegyvidék határmenti Krajnája és Verhovinája, sőt közvetlenül maga a kárpátontúli rutén föld is. E hullámozó, kavargó keveredésben a vidéktípusok jellegzetes jegyeinek el kellett mosódnia s valószínűleg ez az oka annak, hogy az alsó rutén vonal népében nem ismertek fel olyan nyelvi és népi eredetiséget, mely valamely kárpátontúli törzsi fészkekhez elvezetne.

A XVI–XVIII. sz. adatok alapján megfigyelve az ugocsai betelepülő ruténség különböző vidékről való eredetét s így népi kevertségét, pusztán elméleti meggondolással is arra a

¹ Hodinka id. m. 72, 73; Bonkáló id. m. 6–7.

² Bonkáló id. m. 7.

következtetésre lehet jutni, hogy az ugoicsai ruténség kezdettől fogva, tehát már az első települő réteg is kevert összetételű volt, minthogy azok a – főleg földrajzi – tényezők, melyek a település útját különféle vidékekről vezették Ugoicsába, az idők folyamán állandóak és változatlanok voltak. Következtetésünk – annak dacára, hogy forrásaink az első rutén letelepülők származási helyéről nem szólnak, – valamennyire alá is támasztható. A földrajzi nevekből képződött családnevek viselőit ugyanis csaknem százszázalékos biztonsággal állapíthatjuk meg eredetileg a név által megjelölt földrajzi helyről származóknak, ilyen családnevek pedig a rutén vidék faluiból már a legrégebb – bár a megtelepüléstől még mindig 150–200 évre eső – névadatok között is szerepelnek. Így 1509-ben Komjáton és Alsókaraszlón „Keves-eket (Kevés–Köves < Kövesdi),¹ 1567-ben Rákócon „Oroszföldi”-t, 1574-ben Kiscsongován „Krajnik”-ot, 1572-ben Komjáton Krajnait, 1574-ben Alsósáradon Dobrokait, Ölyvösen Ilosvait és Polyánkait, majd 1591-ben ismét Alsósáradon Bilkeit találunk. Bilke, Dobroka, Ilosva, Polyánka, Kövesd a Borsova jobb oldalán a beregi hegyoldalon, egyébként azonban az ugoicsai rutén falukhoz közel fekszenek s szerepük az ugoicsai rutén vidék benépesítésében annál kézenfekvőbb, mert többnyire a bilkei vajdák birtokát képezték, akik – miként láttuk – megindították az ugoicsai rutén vidék megtelepítését s akik az ugoicsai Rákócon az Ujhelyiekkel folytatott nagy perük felszámolása után is birtokosok maradtak. A Krajnai és Krajnik nevek már arra is mutathatnak, hogy a bilkei szomszédos faluk lakosain kívül a távolabbi felső hegyvidék is, mert valójában ez volt „Krajna”,² szintén küldött rajokat Ugoicsába, az Oroszföldi név pedig talán kárpátontúli eredetre vall. Később a hasonló családnevek alapján sokkal világosabban és jelentősebb mértékben domborodik ki, hogy az ugoicsai ruténség különféle elemekből települt össze.

A kárpátaljai rutén falukat általában kenézek vagy soltészek telepítették meg, akik a földesúrral kötött szerződés, a kenézlevél alapján a megtelepítendő falu örökös bírói tisztése és gazdasági kedvezmények fejében, vállalták a telepesek összegyűjtését. Ilyen kenézlevelet Lehoczky csak Bereg megyéből 50-et tett közé.³ Az ugoicsamegyei rutén vidék egyet-

¹ Komjáton 1509: Kewes (Per. 1509. F. 22. Ns 23), 1640: Keöves (NRA 837–10), 1671: Kövesdi (UC 64–40), 1715: Kövesdy és Kövesd (CR 1715).

² Később van reá példa, hogy az előbbi hegyvidéket is Krajnának nevezik: *Medencét* 1690-ben a Krajnán levőnek írják (UC 65–55).

³ Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek, vagy soltészok és szabadok intézményéhez hazánkban. Tört. Tár 1890. 155–173, 474–492, 1894. 51–80.

len falujából sem került elő kenézlevél, mégsem kétséges, hogy ezeket a falukat is kenézek szállították meg. Erre lehet következtetni abból a körülményből, hogy Alsó- és Felsőszáradon, Nagycsongován, Rákócon, Ölyvösen és Komjáton a legrégibb, tehát XVI. századi névsorokban a falu lakosai között egyaránt található „Kenéz” nevűek, sőt Alsószáradon és Nagycsongován 1574-ben a bíró helyett világosan kenéz szerepel a dicaadójegyzékben is. Csupán a két Karaszlón és Kiscsongován nem találtuk a kenézségnek valaminő nyomát, tudnunk kell azonban, hogy – miként az 1567. évi dicaadójegyzékből kitűnik – a két Karaszló Komjással, Kiscsongova Nagycsongovával¹ alkotott egy bíróságot, illetőleg tehát kenézséget.

Az ugozsai lejtőkön megtelepedett ruténség gazdasági életformája a hegyi pásztorkodás és a földművelés vegyes elemeiből tevődött össze. Az első települő réteg falvai megszállásakor kétségtelenül a pásztorkodás fokán állott, hiszen falvait – miként láttuk – a XIV–XV. sz.-ban „vlach” faluknak nevezték s a lakosok birtokában is voltak a vlach kiváltságoknak (pl. gabonadézsmentesség), már pedig a vlach jog hegyvidéki pásztorjog volt. Nem kétséges azonban, hogy a faluk megtelepedésével egyidejűleg megindult az állandó helyhezkööttséggel együttjáró földművelés is. Már előbb reámutatunk, hogy az ugozsai rutén faluk – kivéve a hegy belsejében későn megtelepült Ilonokújfalut és Felsőszáradot – nem kizárólagosan hegyi faluk voltak, mert határaik lenyúltak a hegy lábánál fekvő völgyes, sík földekre is, ahol a gabona-termelés és rétgazdálkodás lehetőségei inkább adva voltak.

Okleveles adatok kétségtelenné teszik, hogy ezeket a lehetőségeket már az első rutén települő réteg is kihasználta. Az Ujhelyi-Bilkey perben 1435-ben Rákócon, az ugozsai rutén faluk legnagyobbjában s mintegy anyaközségében, valamint a vele ekkor még közös határtartó Miszticén és Lukován 11 olyan jobbágytelket említenek, melyekhez a közös határban 3 ekealja szántóföld, 2 ekealja rét és 5 ekealja makkos erdő tartozott.² Egy-egy telekre tehát általában kb. 35–40 hold szántó, 27 hold rét és 68 hold makkos erdő esett. Majd a perben 1439-ben ismét bizonyos szántóföldet említenek, melyet a Bilkeyek elfoglaltak Rákóc határából. A vitás szántó közös megegyezés alapján a Bilkeyek kezén maradt s ugyanekkor a faluban megosztó Ujhelyiek és Bilkeyek kimondták, hogy a megosztott Rákóc, Misztice és Lukova területén a szántóföldet, a cserjést, a makkos és megengedett (usualis) erdőt közösen fogja hasz-

¹ Együtt még Ölyvössel és a két Sáraddal.

² Ujh. Dl. 38210.

nálni a három falu.¹ 1507-ben ugyanitt irtott szántóföldről hallunk.²

A rutén „vlach” faluk tehát, melyek a szomszédos magyar faluk által fizetett gabonadézsmakötelezettség alól mentesítve voltak,³ már kezdetben kétségtelenül számottevő szántóvető gazdálkodást folytattak, bár a gazdálkodás súlypontja ennek dacára is az állattenyésztésen nyugodott. Erre a XVI–XVIII. sz.-ból fennmaradt összeírásokból és gazdasági leltárok-ból, miként az újkori fejlődésszakasz tárgyalásánál látni fogjuk, számos körülményből lehet következtetni. Az állattenyésztés formája azonban nem a hegyi vagy havasi pásztorkodás volt. Ez a sűrű település-rendszerben s a földművelés mellett nem volt fenntartható. Így a későbbi adatok szerint, az állattenyésztés főtárgya sem a hegyi pásztorkodás állata, a juh, hanem elsősorban a szarvasmarha s a disznó volt. A Bilkeyek már 1472-ben a miszticei osztozkodás alkalmával is a készpénz mellett 6 disznóval elégítették ki Rákócon az Ujhelyieket.⁴

Az ugocsai erdős lejtőkön megült ruténség művelődési viszonyairól s szellemi és lelki életformáiról e korai időkből nem szólnak adataink. Ilyenekről a felső társadalmi osztályt nélkülöző, politikailag teljesen jelentéktelen s megfelelő vallási gondozás nélkül álló kárpátalji ruténségnél beszélni voltaképpen nem is lehetne. A művelődés hordozói és plántálgatói elsősorban a vallási gondozás munkásai, a papok voltak, tudjuk azonban, hogy a kárpátalji falusi orosz papok, a batykók még később is teljesen tanulatlanok és műveletlenek voltak, jóformán egy színvonalon álltak híveikkel, hisz maguk is legtöbbször valóban paraszti életet élő jobbágyok voltak. Ölyvösen is az 1574. évi adójegyzék a jobbágyok között sorolja fel a „batyko”-t, aki az adót jobbágyok módjára fizette paraszttelke után.

*

Az ugocsamegyei rutén települési vidék falvainak neveit nyelvi vizsgálat alá véve, olyan eredmény áll elő, melyben meglepő ellentmondás jut kifejezésre. Kétségtelenül szláv eredetű neve ugyanis csak Rákócnak s a csupán egy ízben (1351) említett, tehát már csírájában elpusztult Dubochnak van. Komját és a két Karaszló nevében ugyan elsősorban szintén szláv nyelvi eredetet sejthetnénk, e szavak jelentése és származása azonban határozottan nem ismerhető fel. Az is figyelembe

¹ U. ott 38276.

² U. ott 38448.

³ 1495:45, 1500:29. t. c.

⁴ Ujh. Dl. 38368.

veendő, hogy a két Karaszlót a ruténség nyelvén másként, Alsókaraszlót „Zariča”-nak, Felsőkaraszlót „Hreblya”-nak nevezik,¹ ami maga már kétségeket támaszt a „karaszló” szó szláv eredetére nézve.²

A kétségtelenül szláv eredetű „Rákóc” és a kétséges „Komját” s „Karaszló” szavakkal szemben az ugocsai rutén vidék többi falvai vagy teljesen, vagy legalább is eredetükre nézve magyar nevet viselnek. A két Sárád, a rövid életű Kétkapolnamező, a késői telepítésű Ölyvös, az Ilonok folyó mellé szintén későn települt Újfalú³ nevében nyoma sincs a ruténségnek s a két Csongova szlávosan képzett nevében is magyar alapszót (Csenge, Csengő) találunk. Ha tekintetbe vesszük is, hogy a Sárád-ok és Csongová-k első települői e neveket a Sárád és Csengő patakok neveiben, melyeket már megjelenésük előtt is így neveztek,⁴ készen kapták, még mindig nem közömbös az a tény, hogy e magyar neveket egyáltalában felvették és hogy Sárádót éppen átalakítás nélkül vették át. Az újabb időben ugyan a Sárádokat és Csongóvát rutén neveken is jelölték, e késői rutén nevek azonban egyszerű lefordításai az addig Nagy- és Kicsongovának (Velika-, Mala Csengava⁵) s Alsó- és Felsősárádnak (Nižnyj-, Vyšnyj-Šárd) írott neveknek. A magyar nevek eredetének időbeli elsőbbsége itt éppúgy nyilvánvaló, miként Ölyvösnél és Újfalunál, melyek újabban már szintén viseltek rutén nevet is, az előbbi a falu mellett elfolyó s már a ruténség megjelenése előtt így nevezett Ilonok patak neve alapján képződött „Onük” nevet.

Ezek a körülmények arra mutatnak, hogy Ugocsa megye nagyszöllősi hegyvidékére a késői települési hullám nem kizárólag rutén elemeket hozott magával s hogy itt nem is eladdig érintetlen, szűz területet vett birtokába. A magyar településnevekből ugyanis magyar nyelvi beszűremlésekre és a vidéken átszövődő magyar népi hatásokra kell következtetni. A következtetés további adatokkal is alátámasztható, így mindenekelőtt a forrásainkban a megtelepülés első századának végétől, már az 1567/74. évi dicanévsorokat megelőző időből szórványosan föllelhető jobbágynevekkel is. Az 1450. évi Pe-

¹ E nevek azonban írott forrásainkban csak a XVIII. sz. második felében tűnnek fel, addig egyedül a „Karaszló” név szerepel.

² Ha a Karaszló szó szláv eredetű lenne, aligha keletkezett volna mindkét falunak más szláv neve is.

³ Csak újabban nevezik a mellette folyó patak nevéről Ilonokújfalunak

⁴ Ez elnevezések kétségtelenül Nagyszöllős és Rakasz magyar lakosaitól származtak, minthogy – miként láttuk – e késői rutén telepítésű vidék előzőleg lakatlanul Nagyszöllős és Rakasz határai közé tartozott.

⁵ Kis (Mala-)-Csongovát a XVIII. sz.-ban „Zawadka”-nak is nevezték (Loc. 284). 1865-ben (Pesty): Mala Csengava.

rényi-osztályozásban szereplő alsó- és felsősáradi, kis- és nagy-csongovai jobbágyokat ugyan még csak egyedül keresztnévvel jelölték meg s e nevek latin alakjukban éppúgy nem árulnak el magyar, mint szláv, vagy egyéb nyelvi jellegzetességet sem, – ami egyébként már magában is ellene szól a tipikus nemzetiségi településnek – 1552-ből azonban a két Sárádról és Nagy-csongováról már három nyelvileg jellegzetes családnév is maradt reánk. Ezek közül kettő magyar eredetű, míg egy (Kenéz)¹ névelemzési módszerünk alapján a bizonytalanok közé sorozandó. Az 1509. évi komjáti s alsókaraszlói jobbágynevek között előforduló nagyszámú magyar családnév jelenségére már reámutattunk.² A korai jobbágynevek magyar-rutén kevertsége alól Rákóc, az ugocsai rutén települések elsője s mintegy anyaközsége sem képez kivételt, minthogy az 1439–1560. évek-ből ismeri 5 rákóci név közül csak 3 rutén, míg 2 magyar eredtű.

A korai családnevek magyar-rutén kevertségének megfelelnek azok a földrajzi nevek is, melyek e vidéken a település első szakaszaiban honosodtak meg. Az 1410 körül végrehajtott komjáti határjárásról felvett oklevélben például a határjel-fák kizárólag magyar néven (kőris, gyertyán, bükk, juhar) szerepelnek; s az 1434. évi komjáti határjárásban is Feketepatakról, Salánkról már ismert, de itt is elfolyó patakok szláv neveitől eltekintve, melyek a ruténség, a magyarság közvetítésével az ősi szláv szórványoktól vett át, Koroztho-mező és Körő nevekkel, tehát egy szláv-magyar összetételű és egy magyar eredetűnek látszó szóval találkozunk. Végül e korai időben Rákóc határában is egyformán találhatók rutén és magyar eredetű földrajzi nevek.

Az ugocsai rutén vidék számos, szinte túlnyomó magyar falunevei és korai földrajzi nevei, valamint korai jobbágy lakosságának keverten rutén és magyar családnevei alapján kétségen kívül megállapítható, hogy e vidéken a ruténség sorai között már az első települő rétegben számottevő magyar elem foglalt helyet. Ezt egészen természetesnek fogjuk találni, tudva, hogy az ugocsai rutén vidék tulajdonképpen a magyarság települési területébe benyomuló félsziget, melyet akkor még nyugatról és délről a magyar települések vettek körül. A magyarság jóval előbb megülte már e helyeket, nyilvánvaló tehát, hogy amikor a ruténség a magyarság testébe benyomuló erdős-hegyes vidéket kezdte benépesíteni, a közvetlen szomszédból is szívott fel települőket, ezekről az oldalokról magyarokat. Ez már csak azért is megtörténhetett, mivel a települő faluk, Rákóc kivéte-

¹ Mindhárom helységben volt „Kenéz” 1552-ben.

² L. a „Gutkeledek a Tiszaborsovaközön” c. fejezetet.

lével, a sík földön és magyar vidéken megszervezett nagyszöllősi és salánki uradalomhoz tartoztak. A magyarság beszüremlése különösen élesen figyelhető meg a magyar-rutén vonal egyik szögébe eső Komját multjában. A talán szláv nevű s rutén alapítású falu ugyanis települése második évszázadtól, miként már reámutattunk, két részből, Magyar- és Oroszkomjából állott. Az eredetileg orosz Komjára tehát utóbb minden bizonnyal jelentékeny számú magyarság szállott s a magyaroknak földrajzilag is elváló települése végül külön nevet kapott, az ekkor szintén külön nevet nyerő Oroszkomjával szemben. A magyarok faluját később Kis-, az oroszokét – mintegy a két nemzetiség elsőbbségének és arányának kifejezéseként – Nagykomjárnak nevezték, míg újabban – miként kezdetben is – újból csak egy Komjátot ismertek.

Az ugozsai rutén vidék magyar elemeinek e korai szórványos adatai megerősítést s egyúttal különös jelentőséget a további XVI–XVIII. sz.-i adatokban nyernek, melyek alapján – miként látni fogjuk – pontosan megállapítható lesz a magyarság részvétele a rutén faluk közösségében. Annak dacára tehát, hogy a XIV–XVI. sz.-ban e falukat „vlach” faluknak s később az egész vidéket „Oroszság”-nak nevezték, zárt rutén közösséget e faluk társadalma teljes egészében már kezdetben sem képezett. Ez a körülmény pedig azt is jelenti, hogy a magyar jobbágyságtól eltérő jogi keretek között élő kiváltáságos vlach, illetve rutén községek tagjaivá magyar jobbágyok is lehettek. Úgy erről a jelenségről, mint a különféle elemek keveredésének okairól és lefolyásáról bővebben később fogunk szólni, a XVI–XVIII. sz.-i, már részletes s némi betekintést e kérdésekbe is nyújtó adatok kapcsán.

*

A rutén települési hullám, melynek első rajai a XIV. sz. derekán lépték át Ugozsa megye határát, nem állott meg a megyében még telepítetlen hegyvidék lejtőinél, hanem korán átcsapott azon és beszivárgott a környékben jóval előbb megtelepült magyar és szász eredetű községekbe is. Ez éppen olyan természetes jelenség volt, mint az, hogy az ugozsai rutén községek is kezdettől fogva magyar elemeket vettek fel a szomszédos vidékről, mert hiszen két nemzetiség érintkezési vonalán a települési határ nem képez áthághatatlan falat, a mindennapi élet számos lehetőségét teremtvén meg a szomszédos elemek folytonos cserélődésének.

A hegyekről leszálló ruténség azonban az ugozsai magyar települési vidéken korán a maga javára billentette a csupán szórványokat hullámoztató kölcsönös kicserélődés természetes egyensúlyát. Míg ugyanis a magyarság számottevő

utánpótlást a XIV. sz. második felében és ezután a felsőtiszai vidéken már nem kapott, sőt egyes helyeken a meglévő magyarság is elhanyagolt, addig a ruténség századokon által az összekötő népi csatornákon keresztül újabb és újabb testvérelemeket vett fel magába. Látni fogjuk, hogy ez a századokon át folyó rutén rajzás csúcspontját csak a XVII–XVIII. sz.-ban érte el, a Tiszavölgy magyar lakosságának nagy megfogyatkozása után. A két jelenség, a magyarság elfogyása és a ruténség térfoglalása tehát szoros származékos összefüggésben áll egymással, a ruténségnek a már korábban megtelepült magyar vidéket előntő térfoglalását meg kellett előznie a magyarság elapadásának.

Az ugoicsai rutén térfoglalás első, korai állomásai a Nagyszöllősi hegység rutén vidékének szomszédságában levő magyar településterületen Egres, Veresmart és Rakasz voltak, melyek már az ugoicsai ruténség megjelenése előtt is állottak s amelyek már a középkorban többé-kevésbé rutén jellegű községekké vedlettek át. Az ugoicsai királyi uradalom korában települt s eredetileg a kismemesi vidékhez, majd a nagyszöllősi Perényi-uradalomhoz tartozó Egres s az ugyancsak királyi telepítésű, majd Hontpázmány-birtokot képező s a nemzetség által újraépített Rakasz magyar eredetéről és korai elruténésedéséről a kismemesi vidék, illetve a Hontpázmány-birtokok kapcsán már szóltunk.

A korai rutén térfoglalás ezeknél is élesebben figyelhető meg a nagyszöllősi hegység déli, tiszavölgyi lejtőjére települt s így a hegyvidéken megszállott ruténségnek valósággal útjába eső Veresmarton. A falu először csak 1430-ban merül fel a Perényiek uradalmának keretében, tehát a késői ugoicsai települések egyike. Az oklevelek 1471-ben és 1498-ban¹ kifejezetten a „magyar” (szemben a „valachalis”) faluk között sorolják fel, s valóban, az 1439. és 1450. évi jobbágynevek között nincsenek is mások, csak magyarok. Azonban 1512-ben² már a „valachalis” faluk sorában szerepel s ezután állandóan a nagyszöllősi hegység „Oroszág”-ának keretében foglal helyet. Az elruténésedés folyamatát világosan jelzi az a körülmény, hogy az eredetileg egyetlen Veresmart a XVI. sz.-ban két településsé nőtt: Magyar és Oroszveresmarttá. Itt tehát a fordítottja történt annak, amit Komjátnál megfigyelhettünk, ahol eredetileg orosz falu mellé magyar falu párosult. Veresmarton a magyar falurész volt időrendben az első s ehhez települt utólag az oroszok községe.

¹ Dl. 2492J; Per. 1471. F. 12. Ns. 22, 24; Dl. 26070; Per. 1498. P. 18. Ns. 11.

² Dl. 22340, 24869; NRA 220–28; Per. 15S2. Ns. 43, 1599. Ns. 197; Tört. Tár 1903. 127.

A XVI–XVIII. sz.-i adatok tárgyalásánál látni fogjuk, hogy amint a XVII. sz.-ban Veresmart neve mellől eltűnik a külön Magyar és Orosz jelző, a falu nemzetiségileg valóban ismét egységes lett, de ez a nemzetiség ekkor már nem a magyarság, hanem a ruténség volt. A közbeeső két század leforgása alatt tehát befejezéshez jutott a korán megindult ruténesezési folyamat.

A XVI–XVIII. sz.-ban még számos más ugocsai községben fogjuk megállapíthatni a magyarság hasonló elfogyását s ugyanott a ruténség betelepődését. Az e századból származó levéltári források alapján a magyarság elfogyásának az okait is meg fogjuk tudni jelölhetni a háborús dúlások és járványok pusztításaiban, az Egresen, Rakaszon és Veresmarton korán megindult hasonló folyamat okairól, mint a mindennapi életnek a jogi mozzanatok megörökítő oklevelekben figyelemre nem méltatott jelenségeiről, határozott adatok még nem állnak rendelkezésünkre. Így is következtethetjük azonban, hogy a korábbi pusztulások okai is ugyanazok voltak, mint a már adatokkal körülírható későbbieknek. Számszerűleg is ismerve az 1717. évi tatárdúlásnak az ugocsamegyei lakosságban véghez vitt pusztítását, ennek segítségével képet alkothatunk róla, hogy hasonló ellenséges inváziók korábban is mily kegyetlen eredménnyel jártak. Éppen e három korán elruténesedett falura gondolva, már a középkorból reámutathatunk a Mátyás király halálát követő trónkövetelési viszályokra, mikor Ugocsa megye területét ellenséges lengyel hadak járták fel. Ez nem ment pusztítás nélkül s a lengyel dúlás korhatározó élményként élt később is a lakosság körében.¹ Valószínű tehát, hogy a pusztulás nagy volt, hiszen az élmény megrázóan mély lett a jámbor paraszt nép számára.

A ruténség térfoglalása a lakott magyar területeken a fentiek szerint már azelőtt megindult, mielőtt az ugocsai rutén hegyvidék lakossággal kellőleg megtelítődött volna. A XV–XVI. sz.-okban ugyanis a hegyvidéken keletkezett „valachalis” faluk lakossága oly csekély volt, hogy később, de még az úrbéri keretek között, a XV–XVI. sz.-i lakoságnak többszörösét fogadhatta magába. Ez a körülmény arra enged következtetni, hogy az egresi, rakaszi és veresmarti ruténeket elsősorban nem az ugocsai rutén faluk szolgáltatták, hanem – mivel útba estek – csak közvetítették magukon keresztül a közös népi forrásból, a beregi és mármarosai, sőt ezeken túl, a lengyel- és oroszöldi rutén bölcsőből.

¹ Bodogh Ilona 1516-ban tanúkihallgatás alkalmával azt vallotta, hogy a lengyelek nagy pusztítása után költözött Mátyfalváról Nagyszöllősre. Dl. 22792.

8. Az avasi oláh települési vidék.

A XIV. sz. elején a megye területén még két lakatlan fehér folt található. Az egyik a megye északi felében, a Tisza jobbpartján álló Nagyszöllősi hegység irtatlan erdővel takart vidéke, mely – miként láttuk – a XIV. sz. közepe táján kezdett apró rutén falukkal benépesedni. A másik a Tisza balpartján a Nagyszöllősi hegységgel párhuzamosan álló Avas hegység erdős területe. A két hegységet csak a Tisza völgye választja el egymástól s a két hegyvidék földrajzi közelsége és hasonlósága mellett a megtelepülés időpontja és külsőségei tekintetében is sok hasonlóságot mutat fel.

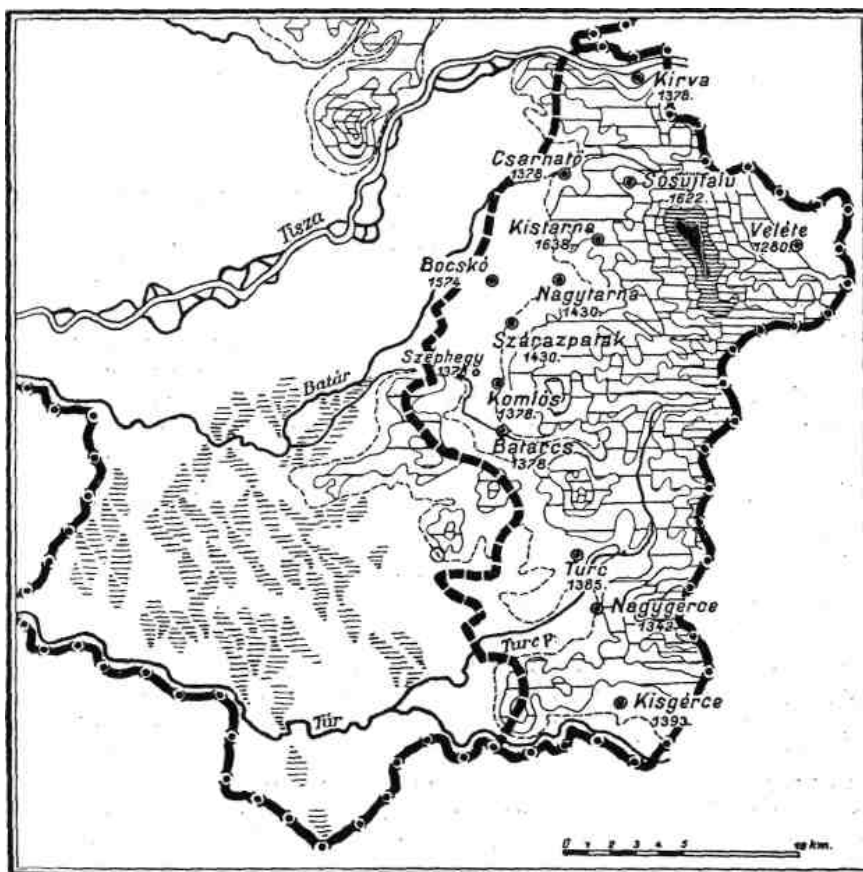
Az ugocsai Avas hegység a Szatmár megyéből átnyúló Avas hegylánc északi része. Ez a hegyvidék 1319-ben még a hegy lábai előtt nyugaton elterülő mocsaras síkon megtelepült Bábony és a Tiszavölgyben álló két hospes-falu, Ardó (Fekete-) és Nagyszász (Szászfalu) határai közé tartozott. Az 1319. évi bábonyi határjárás¹ szerint ugyanis a Káta-birtokot képező Bábony északon a királyi uradalomhoz tartozó Ardóval és Nagyszásszal, keleten a mármarosmegyei Viskkel volt határos, délen pedig határa a Turc és Túr folyók környékén haladt. Tekintettel arra, hogy keleten a bábony-viski határ egyúttal az ugoicsa-mármarosmegyei határ is volt, megállapítható, hogy ekkor még ez egész hegyvidéken a rajta kívül megtelepült Bábony, Ardó és Nagyszász osztozott. A hegyvidéken tehát ekkor még nem állhattak települések sem, különben a bábonyi határ nem érintkezhetett volna Ardó és Nagyszász határával és nem nyúlhatott volna Mármaros megyéig sem.

Az 1319. évi bábonyi határjárás alapján, jóllehet a határjárásban szereplő jóformán teljesen magyar földrajzi nevek közül ma, mikor e vidéken más nyelvű lakosság lakik, csak néhány található meg, ezek segítségével is megállapítható az a határ, mely egyrésztől Bábonyt, másrésztől Ardót és Nagyszászt, vagyis az ugoicsai Káta-birtoktestet és a nyalábi királyi uradalmat egymástól elválasztotta. A határjárásban ugyanis határjelként szerepel a Batarcs folyó neve és a folyónak a forrásvidéke (Székes-Batarcs-Fő). A két uradalom határvonalát tehát e forrásvidéken, vagyis az Avas hegy északi pereme táján kell megvonni.

A peremtől leereszkedő lejtőn, tehát az Avas hegy északi karajában e hegyvidék első, név szerint megjelölt lakott helyeit 1378-ban abban a káptalani jelentésben találjuk, mellyel a nyalábi uradalom királyi adományként a közelmúltban

¹ A határjárásról szóló oklevél forrásait a Második Részben Bábonynál soroltuk fel.

Moldvából beköltözött Szász vajda fiai, Drág és János vajdák kezére adatott.¹ A jelentés Kirva, Csarnató, Komlós, Széphegy, Batarcs és Turc falukat jelöli meg az Avas-vidékről az uradalom tartozékaiként. E települések Turc kivételével a hegység

9. sz. vázlat. Az „oláság”-i települési terület az avasi hegyvidéken.

északi lejtőjén, tehát az 1319. évi határjárás szerint is a királyi uradalomhoz tartozó területen keletkeztek, míg Turc az ugocsai Avas-vidék déli részén, vagyis azon a területen áll, amelynek az 1319. évi leírás alapján a Káták birtokát kellett képeznie. Turc

¹ Dl. 26566.

két év múlva 1385-ben,¹ mikor a Káta nembeli Vasváry és Csarnavoday családok az ugocsai nemzetségi birtokok felett egymással perlekedtek, valóban a Káta birtokok sorában szerepel s ezentúl nem is fordul elő többé a nyalábi uradalom tartozékaként. Valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy Turc az 1378. évi iktatói jelentésbe jogtalanul került az uradalom tartozékai közé. Nyilvánvaló azonban, hogy ha a délre elszakadó Turc birtokosa más volt is, mint a hegység északi lejtőjén álló faluknak, a megtelepítés időpontja és elemei lehettek közösek.

Az első avasi faluk tehát 1319 és 1378 között keletkeztek. Miként a Nagyszöllősi hegység megtelepülésének kezdetét sikerült az 1336–1351. évek közé szorítanunk, akként az avasi megtelepülés kezdetei körül is valamivel összébb tudjuk vonni a települési időköz határait. Az avasi faluk ugyanis 1337-ben még aligha állhattak, mert az Akli és Feketeadó között 1337-ben megvont határ leírásában² még nincs említés róluk, holott ez a határ kelet felé a Hódos folyóig levonult, amit pedig nem tehetett volna meg, ha a Batarcs nevű falu már akkor állott volna. Végeredményben tehát 1337–1378 közé szűkíthető az az időköz, amelyben az avasi faluk megtelepülésének kezdeteit kell keresni. Ennek az időpontnak megfelel az ekkor még Szatmár megyébe, de az említett ugocsai avasi faluk folytatásába eső, magán az Avas hegységen fekvő s még a XIV. sz.-ban Ugocsa megyéhez csatolt két Gércse megtelepülése is, melyek neveivel először 1342-ben találkozunk okleveleinkben.³ Ezek szerint a nagyszöllősi és az avasi hegyek megtelepülése jóformán évtizednyire egybeesik egymással.

Az Avas hegység vidékén Kirvától Gércéig húzódó település-sor e helységeivel a vidék még nem nyerte el végleges települési formáját. Mindenekelőtt korán kiesett a sorból Széphegy, mely a XVI. sz.-ban pusztán maradt és nem is települt be többé. Mialatt azonban Széphegygel apadt, azalatt új helységekkkel szaporodott az avasi vidék településeinek száma. A Perényiek öröklési szerződésében már 1130-ban megjelenik Komlós és Csarnató között Tarna,⁴ mely az ezen a vidéken állott, de a XIII. sz. derekán már elnéptelenedett hospesfaluhoz, Tornatelekhez hasonlóan a kis Tarna pataktól vette a nevét. A hospesfalu helyén ugyan a gödényházai nemesek faluja épült fel, de ugyanezen a vidéken, Gödényháza közvetlen szomszédságában fekszik az új Tarna is. A nyalábi uradalomhoz

¹ Zichy IV. 299.

² A határjáró oklevél forrásait Aklinál közöltük a Második Részben.

³ A két Gércse megtelepüléséről a terebesi vidék megtelepülésével kapcsolatban előbb már szóltunk.

⁴ Per. 1430. F. 11. Ns. 19 és 1431. F. 12. Ns 6.

tartozó avasi faluk központjába eső Tarna rövid idő alatt e faluk legnépesebbje s – bizonyára központi fekvése következtében – hivatalos jellegű központja is lett, mivel e faluk a XVI. sz.-i adójegyzékekben közösen „Tarnavidék” neve alatt szerepelnek.¹ A nagyhatárú és népes Tarnából a XVI. sz. első felében külön községgé vált le a vele csaknem összefüggően települt Kistarna s ezután az anyaközséget Nagytarnának nevezték. Ugyancsak az 1430. évi öröklési szerződésben tünt fel Tarna szomszédságában a Szárazpatak nevű falu is s minthogy az uradalomnak 1405-ben Perényi Péter részére történt beiktatásakor² még sem Tarna, sem Szárazpatak nem szerepelt az uradalom tartozékai sorában, nyilvánvaló, hogy mindkét falu 1405 és 1430 között települt meg.

A további századokban még két újabb településsel szaporodott az ugocsai Avas-vidék településeinek száma. A XVI. sz. második felében az északi avasi lejtőn fekvő Nagytarna és Szárazpatak alá Bocskó, majd a következő század második évtizedében Csarnató mögött a hegység belsejében, mostoha vidéken az előbb Csarnató-, majd Oláh- és végül Sósújfalunak nevezett kis falu települt meg. Így alakult ki a XIV–XVII. sz.-okban az ugocsai Avas-vidék végleges települési képe, mely tehát a Nagyszöllősi hegység települési képéhez abban is hasonlóan mutatkozik, hogy az első településeket itt is – és pedig a hegy belsejében – néhány kisebb település csak évszázadok múlva követte.

*

Az Avas hegységben megtelepült falvakat már első alkalommal, 1378-ban s a XIV–XVI. sz.-i latin nyelvű források ezentúl is állandóan „valachalis possessio”-oknak nevezik. Az avasi vidék tehát abban a tekintetben is megegyezett a Nagyszöllősi hegység vidékével, hogy a falukat itt is, ott is egyformán vlach-valach faluknak jelölték, sőt esetenként e megjelölés alatt közösen sorolták fel.³ A nagyszöllősi hegyvidék vlach falvaival kapcsolatban az előző fejezetben reámutattunk, hogy e megjelölés alatt nem nemzetiséget, hanem a nemzetiségre való tekintet nélkül vlach hegyi-pásztorjoggal élő, vagy legalább is ilyen eredetű népet kell érteni. A Nagyszöllősi hegység vlach faluinál azért is hangsúlyozni kellett ezt, mert e faluk nemzetiségre nézve éppen nem oláh, hanem rutén eredetűek voltak. A két ugocsai hegyi vidék egymással sok ha-

¹ Dic.

² Per. 1405. P. 7. Ns 25, 27.

³ Így 1512-ben. DI. 22340, 24869; NRA 220–28; Per. 1532. Ns 43, 1599. Ns. 197; Tört. Tár 1903. 127.

sonlóságot árul el, de éppen a nemzetiségi téren alapvető eltérés áll fenn köztük. Az Avas-vidék vlach községeiben ugyanis nem a rutenség, hanem valóban az oláhság volt az uralkodó, a vidéknek a nemzetiségi jellegét meghatározó elem.

Eltételezve ugyanis attól, hogy ez a vidék ma is oláh jellegű, a vidéket már az első magyar nyelvű összeírások a XVII. sz.-ban „Oláhság”-nak nevezik, az ugyanekkor „Oroszság”-nak nevezett nagyszöllősi hegységbeli faluk vidékével szemben. Miként az utóbbi már nyilvánvalóan nemzetiségi megjelölés volt, akként az Avas-vidék „Oláhság” neve is kétségtelenül a vidék oláh jellegétől kapta a nevét. Az oláhság korai jelenléte e vidéken a XVI. sz.-ban ismert jobbágynevek elemzése révén is megállapítható, így tehát a XIV–XVI. sz.-i latin „valachalis” megjelölés az ugcocsi Avas-vidéken elsősorban valóban „oláh” falukat jelölt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy csupán elsősorban, mert az ugcocsi Avas-vidék „oláh” falui sorában voltak és ma is vannak tisztán rutén faluk is és ezeken kívül több-kevesebb szláv eredetű lakosság jelenléte az egyébként oláh eredetűeknek tekinthető falukban is kivétel nélkül megfigyelhető. Sőt a szláv eredetű jobbágynevek – pusztán nyelvészeti csoportosításban – munkánk záró korhatáráig állandóan többségben voltak ez „oláh” vidék kifejezetten oláh eredetű jobbágynevei felett.

A szlávság az Avas-vidéken nem volt késői jövevény, mert már az első itteni települések létrehozásában is résztvett. Erre kell következtetnünk mindenekelőtt abból a körülményből, hogy e települések közül többnek szláv eredetű neve van. Így kétségtelenül szláv eredetű Kirva és Bocskó neve s szláv eredetű az első szó a Csarna-tó nevű falu nevében is. Tarna neve is szláv, bár – miként láttuk – a falu e nevet alighanem készen kapta az e vidéken állott s még a rutenség megjelenése előtt elpusztult Torna nevéből. – Végül szláv képzésű az ugcocsi oláhság fészkének és legnagyobb helységének, Turc-nak neve is, bár a Turc szó nem szükségképpen a falu első települőitől származik, mivel ez a név a hasonló nevű s a falun keresztül folyó patak nevében már jóval Turc megtelepülése előtt is élt; nyilvánvaló tehát, hogy a Turc szó a patak mellett egykor élt népre mutat, amely természetesen lehetett más is, mint magának a falunak, Turcnak első lakossága.

Az említett helységek szláv eredete, illetőleg jellege a falu nevének szláv eredetén kívül a lakosok szláv neveiben s később a lakosság által beszélt szláv nyelvben is kifejezésre jut,¹ – bár e tekintetben az idők folyamán törések állottak

¹ Ezekről a VI. fejezet „Oláhok” c. alfejezetében szólnak.

elő. Már kezdettől fogva kivételt képezett e szláv jelleg alól Turc, mely az Avas hegység ugocsai láncának déli határvidékén fekszik s a megtelepülése óta jelentkező szláv hatások dacára is tömegében oláh jellegű helység maradt s éppen központja volt az ugocsai oláhságnak. A többi szláv nevű és jellegű említett helység az Avas hegység északi lejtőjére esik. Ez a lejtő a Tisza völgyének átlépésével folytatásába esik a Nagyszöllősi hegységnek, nyilvánvaló tehát, hogy ez északi szláv falu első települőit is ugyanaz a rutén települési hullám rakta le, mely a nagyszöllősi hegyvidék településeit létrehozta. A Tisza völgyén átcsapó rutén hullám elsőnek Kirvát érte útjában, mely az Avas hegynek a Tiszáig felnyúló s itt hirtelen leeső kiszögelése alatt közvetlenül a Tisza mellett települt meg, határával azonban felkapaszkodik a hegyre. Kirva mellett dél felől a testvér avasi szláv falu, Csarnató, ennek folytatásában pedig tovább dél felé Tarna áll. Ugyanebben a vonalban helyezkedik el a késői eredetű Bocskó is s Csarnatónak ugyancsak szomszédja lett a vidéken utolsónak megtelepült Sósújfalú is, melyek többé-kevésbé szintén rutén lakosságot tartottak.

Míg tehát a rutén faluk az avasi vidéken a hegység északi részeit foglalták el, addig az oláhság, mely dél felől a szatmármegyei Avasvidéken keresztül érkezett Ugocsa megyébe, a hegység ugocsai részének déli oldalait szállotta meg. Turc, a két Gérce és Batarcs a részletes újabb adatok tükrében kétségtelenül oláh nyelvű faluknak mutatkoznak s bár ezek lakosai sorában is sűrűn bukkannak fel szláv eredetű nevek, minden jel arra mutat, hogy e falukban az oláh elem kezdettől fogva uralkodó vagy legalább is a rutén elemet meghaladó volt.

Az északról leereszkedő rutén s az Avas hegység gerincén felhatoló oláh hullám Ugocsa megyében a Tarna és Turcvidék között fekvő Komlós, Szárazpatak, valamint a már említett Bocskó és Tarna környékén csapott össze. Ezen a ponton a népi erők sajátságos küzdelme bontakozik ki szemeink előtt. Az egymás szomszédságában álló Nagyszöllősi és Avas hegység a XIV. sz. elején még lakatlan, fehér foltként emelkedett ki, a kelet felől a máramarosi völgyben és nyugat felől az ugocsai síkon korábban már elhelyezkedett magyarság lakott vidékei között. A hegyláncon a XIV. sz. derekán egyszerre indult meg a két egymással szembegördülő néphullám: észak felől a ruténeké és dél felől az oláhoké. A két hullámnak előbb-utóbb meg kellett egymásban torlódni s a torlódási területen természetesen rutén-oláh keveredési kényszer jött létre. A keveredés vonalán hol a rutén, hol az oláh elem kapott túlsúlyra s a keveredés természetesen nem szorítkozott a torlódási vonalra,

hanem túlcsapott azon. Ez a magyarázata annak, hogy a vonaltól északra eső rutén faluk lakosságába oláh, a déli oláh falukéba pedig szláv szórványok szivárogtak be. Az egyik legélesebb, de egyúttal legkoraibb példa a déli részre eső oláh Turcraól idézhető, ahol az egyik jobbágyot 1478-ban kifejezetten „rutén”-nek jelölték meg.¹

A lakatlan területfoltok megszállása gyorsan ment végbe, hiszen az első települések jóformán az egész területen egyszerre jelentek meg. Az északi folt felső sarkába eső rutén Rákóc s a déli folt alsó sarkába eső oláh Turc, valamint a középre jutó rutén és oláh faluk első oklevélbeli szereplése között alig van néhány évtizednyi különbség. A két hegység megülése tehát nem akként folyt le, hogy az előnyomuló ruténség és oláhság a települések lerakása és megtöltése után fokozatosan előbbre tolt a települési állomásait, hanem egyszerre árasztotta el az előtte szabadon álló hegyvidéket. Az első települések létrejöttével szinte egyidejűleg meginduló rutén-oláh keveredés is a mellett bizonyít, hogy a két népelem mindjárt a hegyvidék megtelepülésének kezdetén érintkezésbe jutott egymással.

Az a már említett túlsúly, mely az egész avasvidéki „Oláhság”-on s ennek valóban oláh faluiban is, a jobbágyság névadatainak nyelvészeti csoportosítása után a szlávtság javára előáll, részben csupán látszólagos. Látni fogjuk ugyanis, hogy e falukban a nyelvészetileg bizonytalan családnevekre különösen nagy százalék esik. E nevek jó részét pedig azért kellett bizonytalanok minősíteni, mert e leginkább személynévből képzett családnevek, a közös keleti egyház hatása alatt, úgy a rutén, mint az oláh nép nyelvén egyformán éltek. Ha azonban a nyelvészeti elv alapján e neveket, melyek tehát egyformán lehetnek rutén és oláh nevek, a bizonytalanok közé kellett is osztanunk, nem kétséges, hogy az oláh nyelvet beszélő falukban e nevek viselői legtöbbször valóban oláhok is voltak.

Ezzel a megfontolással az oláh faluk rutén-oláh aránya lényegesen felszökik az utóbbi oldalán. Azonban még ezután is számottevő réteg marad, amely az oláh falukban vitathatatlanul szláv eredetű nevet visel. Az ilyen szláv nevet viselő oláhági lakosok száma, jóval nagyobb, mint a ruténségen oláh nevet viselőké. Ez a körülmény arra mutat, hogy a ruténség terjeszkedésének feszültsége e ponton sokkal erősebb volt, mint az oláhságé, a rutén szórványok tehát a szomszédos idegen nyelvterületen messzebb jutottak, mint az oláh szórványok. Ez a feszültség-különbség elsősorban abban leli magyarázatát, hogy az ugozsai ruténség tömegre is nagyobb volt, mint az

¹ „Koztha Ruthenus”; L. a Második Részben a turci jobbágyság soraiban.

oláhság s így valóban nagyobb népi erőt is kellett képviselnie. Az a körülmény sem kis súllyal esik a latba, hogy az ugocsai ruténség földrajzilag sokkal közelebb esett a rutén anyatömeghez, mint az ugocsai oláhság s ezt a rutén anyatömeget a Kárpátokon keresztül folyton újabb rajok duzzasztották.

Vannak azonban olyan jelek is, melyek arra mutatnak, hogy az oláhsági szláv szórványok nem kizárólag rutén törzsről szakadoztak le. E jelek szerint szlávoknak már akkor is kellett lenni az ugocsai „oláh” vidéken, mikor Ugocsa megye határára még az első rutén hullámok sem jutottak el. Az Avas hegységből folyó s már 1262-ben szereplő Torna s az 1319-ben szereplő Turc és Lekence patakok nevei ugyanis szláv eredetűek, a névadó szlávság azonban a ruténség, mely Ugocsa északi határán is csupán 1340–50 körül jelent meg, nem lehetett. E korai szláv földrajzi nevek s a csak később kimutatható szláv családnevek nagy tömege némi hitelt látszik kölcsönözni annak a szájhagyománynak,¹ mely a múlt század derekán a Turccal szomszédos két Gércén még élt és arról szólt, hogy egykor e vidéken rácok szállottak meg, akik később a környéken szétoszlottak. Nincs kizárva, hogy a Gércé-, vagy a szintén közel eső Nyaláb-vár katonáiként valamikor valóban rácok kerültek e távoli vidékre, hiszen a Nyaláb-vár egyik bástyájának nevében (Nyebojsza) a délszláv hatás ki is mutatható.² Azt mindenesetre fel kell tennünk, hogy a XIV. sz. derekán betelepedő oláh és rutén rajok a megtelepedés alkalmával az avasi vidéken valamilyen őket megelőző szláv töredéket vettek fel magukba.

Az avasvidéki rutén-oláh viszony fenti jelenségei világosan csupán a későbbi, a XVI–XVIII. sz.-i rendszeres adatok alapján figyelhetők meg, de a megtelepedés korai szakaszából származó hiányos XV. sz.-i adatokkal is alátámaszthatók. Az Avas hegység északi lejtőjén álló szláv eredetű falukból csupán 1450-ből ismerünk néhány jobbágy nevet és pedig Tarnáról 3-at, Kirváról 5-öt és Csarnatóról 2-öt. A tarnai 3 jobbágynév közül 2 szláv eredetű család- s 1 bizonytalan egyes név, a kirvai nevek közül 2 magyar, 1 bizonytalan eredetű család-, 2 pedig bizonytalan egyes név, miként a csarnatói név is. A bizonytalan egyes nevek semmi népi jellegzetességet nem árulnak el (Danch, Dionisius, Gregorius, Lucas és Simon). A bizonytalan kirvai Keves (Köves < Kövesdi) családnév, mellyel már Komjáton a nagyszöllősi rutén vidéken is találkoztunk, kétségtelenül a bereg-ugocsai határon fekvő rutén Kövesdre mutat, mint

¹ Pesty nagy kézirat helynévgyűjteményében feljegyezve (Pesty 1865).

² Csefkó szerint, mint katonai műkifejezés, a szó élt a magyar hadinép nyelvében is. V. ö. a Második részben Királyházánál közölt magyarázatot.

a név viselőjének származási helyére. Az avasvidéki rutén-oláh érintkezési vonal ütközési pontjaira eső Komlósról és Szárazpatakról szintén csupán 1450-ből és szintén csupán 1–1 egyes nevet ismerünk (Nicolaus, Thomas), hasonlóképpen népi jellegzetesség nélkül.

A vidék déli, tulajdonképpen oláh részén fekvő Kisgércéről 1450-ből csupán egyes neveket (Blasius, Gwrke), 1514-ből pedig 1 magyar családnéven kívül 2 bizonytalan eredetű családnevet (Balko, Boda) ismerünk. Nagygércén 1450-ben bizonytalan eredetű, de csupán az oláh vidéken használatos családnevet (Chwla – Czvla – Chola) s 1 bizonytalan egyes nevet, Batarcson 1450-ben 1 bizonytalan eredetű család- (Naan) s 2 egyes nevet (Iwan, Marcus), Turcraól 1478–1499-ben 6 magyar, 2 szláv és 6 bizonytalan eredetű családnevet (Joseph, Thwrczy, Valahus, Wayda, Wayla, Zwka) nevet találtunk. E kimondottan oláh vidékről tehát kifejezetten oláh eredetű nevet a korai időkből forrásainkban nem is találtunk, mégis az egyébként bizonytalan nevek többségében (Balko – Balku, Cola, Iván, Oláh, Vajda) ez oláh vidéken oláh eredetet kell sejtenuünk.

Az elősorolt korai névadatok a rutén-oláh viszonyról előbb már elmondottak mellett arra is reávilágítanak, hogy az Avas-vidék településeiben a ruténség és oláhság mellett még a magyarságnak is szerep jutott, ami természetes következménye volt annak, hogy az ugoicsai Avas-hegységet két oldalról magyar települések vették körül. Helyzete tehát hasonló volt a nagyszöllösi rutén hegyvidékéhez, s hasonlóak voltak a jelenségek is, amelyekben a magyarság hatása megnyilatkozott. E hatás már a települések életének szinte első mozzanatában, a helység elnevezésében is kifejezésre jutott. Magyar nevet viselnek ugyanis Komlós, Szárazpatak, Batarcs, Újfalu (Sós-), a korán elpusztult Széphegy s minden valószínűség szerint a két Gércse, valamint magyar a második szó a Csarna-tó összetett nevében is. E helységek közül Komlósnak, Batarcsnak és Széphegynek a legújabb időkig ezen kívül nem is volt más neve s Gércse neve som változott meg lényegesen az oláhság nyelvén (Gerca). Szárazpatak és Újfalu idegen néven is ismeretesek,¹ de csak a XVIII. sz. óta s e nevek is csupán fordításai a XV–XVII. sz.-ban magyar és nem magyar nyelvű írott emlékeinkben kizárólagosan használt magyar neveknek. A megtelepülés korából, a XIV–XV. sz.-ból számos magyar jobbágycsaládnév, Batarcs határából pedig két magyar földrajzi név is tanuskodik a magyarságnak a megtelepülésben való részvételéről. A Kirváról az 1450-ből ismert 5 jobbágynév közül 2, Kis-

¹ Szárazpatak szl. nyelven: Sucho Potok, Sósújfalu ugyancsak szl. nyelven: Nova Selicza. (Loc. 283, 284. 1773.)

gércén 1514-ben 6 közül 2, Turcon pedig 1478–1499-ben 14 közül – miként láttuk – 6 a magyar. Ezek a korai szorványos adatok a már rendszeres XVI–XVIII. sz.-iakkal együtt arról tanúskodnak, hogy a magyarság szerepe az Avas vidék megtelepülésében nem volt jelentéktelen.

Az aránylag kicsiny ugocsai Avas-vidéken tehát három nép elemei sodródtak össze s három nyelv gyökerezett meg. A hármas találkozás pontján természetesen állandó keveredés folyt, a faji hullámvonalát azonban a nyelvi hullámvonal korántsem követte. A helyi közösségekben ugyanis a fejlődés az egy nyelv uralmát támogatja s – miként már előbb is reá mutattunk – a közösség nyelvének a későbbi idegen nyelvű szorványos betelepülők nyelve fölött hatalmas helyzeti előnye van. A keveredési területen általában előfordulhat, hogy egy-egy faluban a nevek nyelvi osztályozása alapján vegyesen magyar-szláv-oláh eredet mutatható ki s ugyanitt az egész lakosság egy adott időpontban már mégis egy nyelvet beszél. Így volt az ugocsai Avas-vidék déli oláh falvaiban is, melyek oláh jellegüket a tetemes magyar-rutén beékelődés dacára is megőrizték.

Az ilyen falvakban tehát nyilván az oláh elem alkotta a település első rétegét s ez a körülmény már jó részben a vidék jelölésére használt „Oláhság” név eredetét is megmagyarázza. Azt pedig, hogy ez „Oláhság” neve alá olyan falvak is foglaltattak, melyekben az oláhságnak nem volt része, a vidéknek egyetlen névvel való megjelölést kívánó földrajzi egysége mellett minden bizonnyal az a gyakorlati cél is szükségessé tette, hogy így az avasi hegyvidék az ugyanazon uradalom keretébe tartozó másik hegyvidéktől, az „Oroszág”-nak nevezett nagyszőlősi hegységbeli faluk csoportjától megkülönböztetést kapjon.

*

Az oláhok útja az Avas és Lápos hegységek vonalán dél felől vezetett Ugocsa megyébe. Az északi erdélyi hegyekből fölszivárgó pásztorkodó oláhság, mely e hegyekben a XIV. sz. elején mutatkozik először,¹ északi terjeszkedésében a Lápos-Avas hegység keleti lejtőin Máramaros megyébe, a nyugatin pedig Szatmár, majd továbbhaladva s az oláh etnikum határát e ponton tolvá ki észak felé legtávolabb, Ugocsa megyébe lépett át. Lehetséges, hogy a Máramaros megyébe néhány évtizeddel korábban érkező keleti hullám a szomszédos ugocsai

¹ Hunfalvy Pál, Az oláhok története (Bpest, 1894.), I. 416. s köv. l.-okon, Csánki Dezső: Máramarosmegye és az oláhság a XV. században. Századok, 1889. A M. Tört. Társ. 1889. vidéki kirándulása. 27–56.

Avas-vidékre is továbbított rajokat, valószínűbbnek tartjuk mégis – jóllehet a megtelepülés korai szakából közvetlen adatok feltevésünk alátámasztására nem merültek fel – hogy az ugozsai oláhság zöme a szatmármegyei Avas-oldalról húzódott át. Eltekintve ugyanis attól, hogy az ugozsai Avas-oldal egyenes folytatása a szatmárinak s hogy így az ugozsai és szatmári oláhság szervesen egybefügg, a XVI–XVIII. sz.-ban – miként az e korból származó adatok alapján meg fogjuk állapítani – az ugozsai oláhok népi utánpótlásukat elsősorban a szatmári Avas-vidék oláhságából nyerték.

Minden olyan feltevés, mintha a nyalábi várhoz tartozó ugozsai oláhok a Moldvából Mármarosba átköltöző Szász vajdának¹ Ugocsában nagy birtoktestet szerző fiaival, Drág és Oláh János vajdákkal együtt telepedett volna ide, elhibázott volna, mert a vajdák a birtoktestet, a nyalábi királyi uradalmat 1378-ban szerezték királyi adomány címén s a birtok beiktatásáról szóló jelentés már említi – éppen ez említi először – az uradalom tartozékait képező avasvidéki oláhsági faluk elsőt, ezeket tehát Drág vajdáék nem telepíthették.

A település megindulásakor a szóbanforgó hegyvidék birtokán a nyalábi királyi gazdaság, a Káta-uradalom s a még teljesen, egészében Szatmár megyébe eső Jánki-uradalom osztozott, így az első oláhsági faluk megtelepítését is e gazdaságok végezték. Feladatuk tulajdonképpen csak az addig lakatlan erdős hegységben barangolva megjelenő pásztoroknak az uradalom jobbágjai közé és községi keretekbe való szervezése volt. Ezt a szervezési munkát az uradalmak részére a falusi vajdák végezték el, akiknek szerepe azonos volt a rutén vidéken fekvő faluk kenézeinek szerepével s akiknek tisztsége a községek megkötése után a magyar falusi bírák tisztségeinek felelt meg. Az avasvidéki faluk élén álló vajdákkal a XVI–XVIII. sz.-okban állandóan találkozunk, a korai vajdaságra hiányos adatainkban azonban csupán a Turcon már 1478-ban szereplő „Vajda” családnév s az ugyanitt 1574-ben a falu lakosainak élén név szerint megjelölt „vajda” mutat.

Az Avas-vidék lakosai is nyilván a „vlach” joggal éltek s kiváltságos helyzetüket a helyhezkötés után és a községi keretek között is megtartották. Bár némi csekély eltéréssel, hasonló volt ez a helyzet a Nagyszöllősi hegyvidék ruténségéhez.

¹ Csánki előbb idézett tanulmánya szól Szász vajda fiainak Moldvából történt beköltözéséről és mármarosi birtokszerzéseiről is, melyek megelőzték az ugozsai birtokszerzéseket. A Drág vajdától származó nemzetség magyarországi és halicsi ágairól: Wyrostek L., Ród Dragów–Sasów na Węgrzech i Rusi Halickiej. Kraków, 1932. (Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Tom XI. R. 1931–32).

Miként az utóbbi, akként a megtelepülés alkalmával az avasi oláhság is földművelő lett, de gazdálkodásának súlypontja továbbra is az állattenyésztésen nyugodott. Életformájukat és műveltségi viszonyaikat közelebbi adatok nélkül is szintén hasonlóaknak tekinthetjük a szomszédos Nagyszőlősi hegyvidéken megszállott ruténekével.

A korai adatok alapján az avasvidéki oláhságra jellemző vonásként emelhetjük ki azt a körülményt, hogy falvai még a megtelepedést követő első század leteltével is igen csekély számú lakosságot tartottak. A Perényiek osztályáról szóló 1450. évi oklevél szám, sőt részben név szerint felsorolja az egyes falvakban Perényi Imre fiának Jánosnak s Perényi János fiának Jánosnak osztott jobbágytelkeket. Mindkét osztályos kifejezetten $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{4}$ részét kapta a falvaknak, kettejük része tehát a falu felét teszi. Ha a falu másik, nem részletezett felét az előbbi ismert felével egyenlőnek tekintjük, 1450-ben az egyes falvakban levő összes jobbágyok, illetőleg jobbágytelkek száma a következő lesz:

	lakott	telek	lakatlan
Alsógérce	8		
Batarcs	10		2
Csarnató	10		
Felsőgérce	8		2
Kirva	20		
Szárzapatok	4		2
Tarna	14		
Összesen:	74		6

Turcról, mely nem volt Perényi-birtok s így a fenti osztózkozásban sem szerepelhetett, 1478-ból 11 hatalmaskodó jobbágy nevét ismerjük. Az a körülmény, hogy az 1567. évi dicaadó-jegyzékben is csak 13 turci lakos neve szerepel, arra mutat, hogy az 1478. évi oklevél a falu lakosait mind megnevezi, amint hasonló oklevelek általában tenni szokták. Turcot is figyelembevéve tehát, a XV. sz. derekán csupán 95–100 telekre, illetve megannyi jobbágy-családra számítható az Avasvidéken akkor már álló 8 falu lakossága. Az 1450. évi osztályozó levél adatainak hasonló számítása szerint ugyanekkor a szomszédos Tiszavölgyben álló Szászfaluban magában 98 lakott és 24 elhagyott, Verécén 74 lakott és 16 elhagyott, Tekeházán 30 lakott és 2 elhagyott telek állott s 1478-ból a Káta-uradalomhoz tartozó, szintén szomszédos Tamásváraljáról is 50, Kökényesdről pedig 31 jobbágy nevét ismerjük. A különbség, mely mögött elsősorban a település kezdeteinek 100–150 évi távolsága állott, rendkívül szembetűnő. Annál érdekesebb lesz majd megfigyelnünk, hogy

míg a kis faluk lakossága három évszázad alatt többszörösére duzzadt fel a korábbinak, addig az említett, korán benépesült síkföldi községeké változatlan maradt, vagy éppen lecsökkent.

Az Avas-vidék magyar-oláh-rutén összetételű lakosságának oláh-rutén elemei az első századokban a szomszédos síkföldi magyar falvak lakosságával való kölcsönös keveredésben már számuk gyöngeségénél sem vehettek számottevő mértékben részt. Az oláh szomszédság hatását a magyar szomszédságban csupán néhány „Oláh” (Csepe 1570, Hetény 1570, Tekeháza 1567, Veréce 1450) családnév fejezi ki. Az oláhság tehát e távoli ponton nem tudott a már megtelepült vidékre is áthatoló terjeszkedési erőt kifejteni, ellentétben az orosszággal, mely – miként láttuk – a nagyszőlősi hegyvidéken a XIV–XVI. sz.-okban szintén csekélyebb népességet rakott le, de ezen túl mindjárt jelentékeny foglалásokat tett a szomszédos települt vidéken is.

*

Az Avas hegység Ugocsa megyébe eső láncának keleti, Máramaros megye fele néző lejtőjén az idők folyamán egyetlen falu települt meg: Veléte. A többi ugocsai avasi falutól az Avas 600–800 méteres gerince választja el s társtalanul, egyedül áll a Tiszára hirtelen eső hegy lejtőjén. Földrajzilag tulajdonképpen a Tisza máramarosi völgyéhez tartozik s e földrajzi különállásnak megfelel a községnek az avasvidéki, sőt általában az ugocsamegyei falvaktól elkülönülő település- és társadalomtörténete is.

Kifejtettük, hogy az ugocsai Avasvidék „valachalis” falvainak elsői az 1337–1378 év között települtek. Velétéről, az ugocsai Avas-hegység távolabbi lejtőjén fekvő községéről már 1280-ban említést tesz az a királyi oklevél, mellyel a hetényi nemesek az 1273-ban Szántóért cserébe kapott ugocsamegyei Hetényre megerősítést kaptak. Az 1273. évi cserében még csak Hetény, de 1280-ban ezen kívül már Veléte is a királytól Szántóért cserébe kapott ellenérték sorában szerepel. Mindkét település eredete tehát az ugocsai királyi uradalom korába nyúlik vissza. Veléte birtokosai továbbra is a hetényi nemesek s a so-raik közé kerülő más kishemesi családok voltak, anélkül azonban, hogy az Avas sziklás bükkösébe települt Velétén a nemesi kúriák elszaporodtak volna. A Perényiek uradalmába eső Avasvidéken Veléte mindvégig a kishemesi családok birtokában maradt, a földrajzi különálláshoz tehát Veléte birtokjogi különállása járult.

A település korai eredete azt is kifejezi azonban, hogy a falut a település, a népi eredet is elkülöníti a többi avashegyi falutól. A falu neve, melyet a hasonló nevű pataktól nyert,

szláv eredetű, ami arra mutat, hogy a patak környékén eredetileg valami szláv nép telepedett meg. Ez azonban, miként a közeli Lekence és Turc patakok névadó szlávsága sem, nem a ruténség volt. Az ugozsai királyi uradalom magyar elemei a szláv töredéket itt is fölszívták, elnyelték a maguk tömegével. Az 1324. évi velétei határjárásban az egy magyar-szláv összetételű „Lucskamező” és a névadó Veléte patak nevein kívül csak magyar nevű határjelek szerepelnek s a magyar elemek a legrégebb ismert jobbágylisában, az 1567. évi dica-jegyzékben is kimutathatók. Ekkor már azonban fölismerhető a faluban a második szláv réteg, a ruténség is, mely a mármarosai rutén vidék felől nyugatra ható terjeszkedésében Velétét az ugozsai helységek közül elsőnek találta útjában s így természetesen korán reányomta bélyegét. A XVI–XVIII. sz. folyamán fölvert újabb rutén betelepülők a falunak – miként látni fogjuk – teljesen rutén jelleget adtak, bár az egykori magyar rétegek az emlékét a nagyszámú magyar nevű, de már rutén nyelvet beszélő családok mindvégig megőrizték.